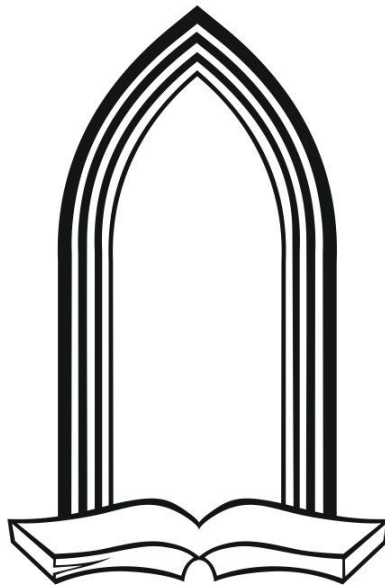

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Інститут історії, політології і міжнародних відносин
Центр медієвістичних студій

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Спеціальний випуск, присвячений
українсько-польським відносинам X–XXI століть

7'2016

Івано-Франківськ

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Редакційна рада

головний редактор – доктор історичних наук, професор М. В. Кугутяк (Івано-Франківськ)
відповідальний секретар – доктор історичних наук, професор М. М. Волощук (Івано-Франківськ)

Редакційна колегія

кандидат історичних наук, доцент Т. В. Галицька (Івано-Франківськ)
доктор історичних наук, професор О. С. Жерноклесв (Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук (PhD) В. М. Нагірний (Краків, Польща)
доктор історичних наук, професор (Prof. Dr hab) З. Пех (Краків, Польща)
доктор історичних наук, професор І. Я. Райківський (Івано-Франківськ)
доцент М. В. Сигидин (Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент Г. В. Стефанюк (Івано-Франківськ)
аспірант I курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин (Івано-Франківськ) Андрій Носенко
студентка V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) Юстина Ґалушка
магістрант V курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин (Івано-Франківськ) Андрій Петраш
студент IV курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща) Рафал Сваконь
студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин (Івано-Франківськ) Остап Кардаш
студент III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин (Івано-Франківськ) Володимир Сухоручко

Філологічна редакція, переклади

співробітник Навчально-наукового центру дослідження історії українського національно-визвольного руху імені професора О. Ю. Карпенка Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Галина Пославська
студент V курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Іван Глинчак
студентка IV курсу факультету прикладного мовознавства Варшавського університету (Польща) Марія Саведчук
студентка IV курсу гуманітарного факультету Українського католицького університету (Львів, Україна) Олена Сколоздра
студентка IV курсу гуманітарного факультету Українського католицького університету (Львів, Україна) Ольга-Марія Гнип

Адреса редакційної ради

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Інститут історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Тел.: +30342-59-61-03

Студентські історичні зошити

2016. Вип. 7.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням історії, археології та етнології українського і польського народів. Авторський колектив складають студенти українських і польських університетів. Видання адресоване широкому колові читачів, зацікавлених історією рідного краю і зарубіжних держав.

***СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ***

- © ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2016
- © Інститут історії, політології і міжнародних відносин, 2016
- © Центр медієвістичних студій, 2016
- © Лілея НВ, 2016

UA ISSN 2412–9054

Переднє слово

Відаємо до рук Читача спеціальний випуск № 7 «*Студентських історичних зошитів*», який ефектно підсумовує тісну багаторічну співпрацю студентів і наукових працівників Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» в Івано-Франківську та Інституту історії Ягеллонського університету в Кракові. Вказаний випуск присвячено українсько(русько)-польським відносинам від найдавніших часів до наших днів.

Ініціатива цього видання появилася в інтелектуальному середовищі Інституту історії Ягеллонського університету та була активно підтримана українською стороною. Адже вже кілька років поспіль Наукове Коло Студентів-Істориків Ягеллонського університету щороку готує спеціальні випуски часопису «*Societas Historicorum*», присвячені русько-польським відносинам доби Середньовіччя¹. У свою чергу на сторінках попередніх випусків «*Студентських історичних зошитів*» маємо змогу ознайомитися з численними публікаціями про різноманітні сторони українсько-польських контактів XI–XX століть². Okремо варто відмітити й довголітню співпрацю провідних наукових осередків Івано-Франківська і Кракова при організації щорічних Міжнародних наукових конференцій серії «*Colloquia Russica*»³. Відтак намір об'єднати зусилля обох сторін, продовжуючи роками налагоджені контакти і докластися до

¹ Див.: *Societas Historicorum*. – 2013. – № 57. – S. 3–13; 2015. – № 64. – 46 s; 2016. – № 69. – 54 s. (в друці).

² Див.: Студентські історичні зошити (далі – СІЗ). – Івано-Франківськ, 2010–2015. – Вип. 1–6.

³ Ширше про співпрацю в рамках цього проекту див.: Курін М. «*Colloquia Russica*». Краківські етюди / М. Курін, А. Павлюк, І. Тимар // СІЗ. – 2011. – Вип. 2. – С. 131–132; Живачівський А. «*Colloquia Russica*». II Міжнародна наукова конференція «Князівства Галицької та Волинської земель в міжнародних відносинах (XI–XIV ст.)» / А. Живачівський, М. Камінська // СІЗ. – 2012. – Вип. 3. – С. 111–112; Стасюк А. *Colloquia Russica* III: Варшавська конференція «Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480». 15–17.11.2012 / А. Стасюк // СІЗ. – 2013. – Вип. 4. – С. 173; Міхальський М. Звіт з IV-ї Міжнародної конференції *Colloquia Russica* «Рюриковичі в світлі династичних зв'язків: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)» / М. Міхальський // СІЗ. – 2014. – Вип. 5. – С. 135–136; Тимар І. V Міжнародна наукова конференція *Colloquia Russica* «Русь і Центральна Європа в XI–XIV ст.» / І. Тимар // СІЗ. – 2015. – Вип. 6. – С. 135–136; Павлюк А. VI Міжнародна наукова конференція *Colloquia Russica* «Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)» / А. Павлюк, С. Дубчак // СІЗ. – 2016. – Вип. 7. – С. 99–100; Kumięga M. Ruś średniowieczna pokonferencyjnie / М. Kumięga // *Societas Historicorum*. – 2010–2011. – № 38–39 (11–12). – S. 33–34; Ejusdem. Z gościna na Rusi / М. Kumięga // *Societas Historicorum*. – 2011. – № 47 (1). – S. 16; Kadzik D. Cykl *Colloquia Russica* / D. Kadzik // *Societas Historicorum*. – 2013. – № 57. – S. 3; Kamińska M. *Colloquia Russica*, tym razem w stolicy / М. Kamińska // *Societas Historicorum*. – 2013. – № 57. – S. 19; Madej A. Trzy dni z życia klasztornego, czyli IV *Colloquia Russica* (14–16.11.2013, Mogilno) / А. Madej // *Societas Historicorum*. – 2014. – № 60. – S. 43–44; Olokina M. V Międzynarodowa Konferencja Naukowa *Colloquia Russica* „Rus a Europa Środkowa w XI–XIV w.”, 16–18 października 2014 r., Spišské Podhradie, Słowacja / М. Olokina // *Societas Historicorum*. – 2015. – № 64. – S. 44–46; Klemenski M. A. *Colloquia Russica* po raz drugi w Krakowie / М. Klemenski // *Societas Historicorum*. – 2016 (в друці). Див. також у провідних українських наукових часописах огляди, присвячені конференції *Colloquia Russica*: Волощук М. Міжнародний науковий проект «*Colloquia Russica*» (2010–2014 pp.) / М. Волощук // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2014. – № 5. – С. 225–231; Його ж. VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту «*Colloquia Russica*» «Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)» / М. Волощук // УІЖ. – 2015. – № 6. – С. 252–253.

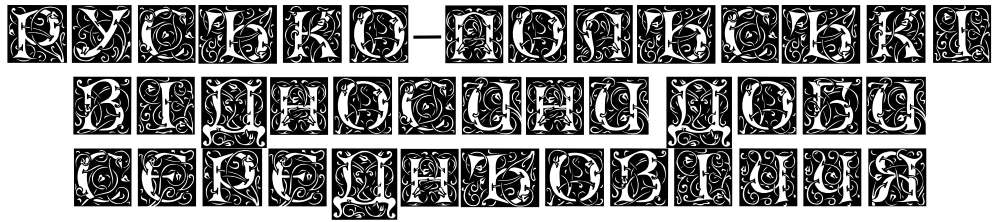
створення такого типу колективної публікації, на шпальтах якої знайшли б своє місце тексти українських і польських студентів, виявився актуальним і своєчасним.

Основна частина сьомого випуску *«Студентських історичних зошитів»* містить статті головно івано-франківських і краківських студентів. Вони тематично об'єднані в кілька рубрик. У першій – *«Русько-польські відносини доби Середньовіччя»* статті тематично присвячені русько-польським конфліктам XII ст., випадкам винесення смертних вироків та завдання тілесних ушкоджень у юридичній практиці обох країн до кінця XII ст., гри в шахи в Польщі та на Русі, фундації монастирів августинців-єремітів на Русі і в Сілезії. Друга рубрика *«Terra Cossacorum та Річ Посполита в XVI–XVII ст.»* охоплює дослідження з історії українсько-польських відносин козацької доби. До неї входять публікації про оцінку реформаційних рухів сеймиками Руського воєводства наприкінці XVI ст., участь козаків у Хотинській кампанії на сторінках польських щоденників та відносини козацької України і Речі Посполитої впродовж 1648–1654 рр. Третя рубрика *«Українці та поляки в Нову й Новітню добу»* пропонує матеріали, присвячені резонансу Січневого повстання 1863–1864 рр. у Східній Галичині, участі 20-го полку піхоти Краківської землі у військових діях на теренах Східної Галичини впродовж 1918–1919 рр., порівняльним аспектам соціально-економічних програм польської *«Солідарності»* (1981–1989 рр.) і Народного руху України (1989–1990 рр.), а також ролі українського дисидента Михайла Гориня у відносинах наших народів другої половини 1980 – початку 1990-х років.

В останній частині випуску опубліковано огляди про VI Міжнародну наукову конференцію серії *«Colloquia Russica»* під назвою *«Русь і країни латинської культури (X–XVI ст.)»* та створений наприкінці 2015 р. при кафедрі всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу *«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»* Центр медієвістичних студій.

Редколегія глибоко переконана в науковій та суспільній слушності рішення видати спеціальний випуск *«Студентських історичних зошитів»*, присвячений українсько-польським відносинам X–XXI ст., адже актуалізована в ньому проблематика чітко демонструє не тільки поступ у вивченні нашого спільного минулого, а й пропонує реальні шляхи подолання і розв'язання на сучасному етапі непростих питань колись дуже тісних і взаємопов'язаних стосунків.

Редколегія

Міхал Бечек (Краків, Польща)

УДК 94(438):94(477):355.01
ББК 63.3(4Пол)

ПОЛЬСЬКО-РУСЬКІ КОНФЛІКТИ XII ст.: ТАКТИКА І МЕТОДИ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті на підставі аналізу джерел характеризується методика ведення бойових дій поляків і русі у XII ст. Серед опрацювань – «Польська Хроніка» Галла Аноніма і «Польська хроніка» Вінцентія Кадлубка, а також руські літописи «Повість временних літ» і «Київський літопис». Хронологічні рамки статті охоплюють період від початку правління Болеслава Кривоустого 1102 р. до битви під Моззавою 1195 р. Після короткого опису польсько-руських конфліктів XII ст. розглядаються також описи дій союзницьких військ, битви, грабіжницькі набіги. На їх підставі зроблено висновки про способи і методи ведення бойових дій, тактику і стратегію, застосовані збройними силами династій П'ястів і Рюриковичів у XII ст.

***Ключові слова:** військова справа, тактика, польсько-руські конфлікти, середньовічна Русь, середньовічна Польща.*

Загальний нарис конфліктів. Початок взаємовідносин династій П'ястів і Рюриковичів під кінець X ст. вів за собою, крім торгового обміну, проникнення культурних впливів, укладення шлюбів і союзів, а також численні збройні конфлікти. Домінуючими мотивами боротьби в XI ст. були головно міждинастичні непорозуміння, а також суперництво за прикордонні спірні землі, такі як Червенські міста чи Берестя.

Перший занотований джерелами конфлікт виник, коли київський князь Володимир Святославович за спробу підняття бунту ув'язнив свого сина Святополка – зятя польського володаря Болеслава Хороброго. Втручання останнього в 1013 р. закінчилося однак з невідомих причин невдачею¹. Зі змінним успіхом воював з поляками наступник Володимира – його син Ярослав. Він підтримував імператора Генріха II в боротьбі проти Болеслава Хороброго, який у свою чергу надавав допомогу Святополкові в спробах посісти київський трон. Поразка князя Ярослава над Бугом у 1018 р. призвела до втрати контролю над Києвом, куди прийшов польський правитель зі своїм зятем, а також уможливила приєднання Червенських міст до Польщі². Результати

¹ Докладніше про війни Болеслава Хороброго на Русі див.: Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)* / K. Kollinger. – Wrocław, 2014.

² *Powieść Lat Minionych* (далі – PLM) / [przeł. i oprac. F. Sielicki]. – Wrocław, 2005. – S. 127.

цього конфлікту не виявилися міцними, бо Ярослав невдовзі вигнав Святополка, а вже через 13 років сам узяв участь у династичному конфлікті після смерті Болеслава Хороброго.

У 1031 р. набіг Ярослава і Мстислава Володимировичів на польські терени призвів до втрати престолу королем Мешком II на користь його єдиного кровного брата Безприма, підтриманого руськими князями, які, крім усього іншого, також повернули Червенські міста³. У 40-х роках XI ст. князь Ярослав віддав свою сестру Добронегу-Марію за наступника Мешка, Казимира Відновителя, який також допомагав йому у боротьбі за повернення підвладної Польщі Мазовії⁴. Після смерті київського володаря в 1054 р. на Русі посилювалися відцентрові тенденції, чим скористався син Казимира, Болеслав Щедрий, який двічі (у 1069 і 1077 рр.) вирушав у похід на Київ задля підтримки свого дядька, Ізяслава Ярославовича⁵. Зовнішня політика Володислава Германа (1079–1102), зосереджувалася головню на збереженні добрих взаємин з Німецькою імперією і Чехією, а також на оволодінні Помор'ям. Руським питанням приділялося, відтак, мало уваги. Зацікавлення польського князя у внутрішній боротьбі Рюриковичів актуалізувалося у 90-х рр. XI ст. Це пов'язувалося зі зміцненням взаємовідносин з київським князем Святополком проти молодшої династії Ростиславовичів, які правили в Перемишлі, Звенигороді і Теревовлі⁶.

У XII ст. русько-польських конфліктів також було чимало. Після смерті Володислава Германа правління північною частиною країни (Велика Польща і Мазовія) перейняв старший, народжений від наложниці, Збігнев, натомість молодший брат – Болеслав Кривоустий отримав південні землі (Мала Польща і Сілезія). Між ними швидко спалахнув конфлікт, центральним питанням якого було об'єднання всіх земель одним володарем. Князь Збігнев розраховував на допомогу чехів і померанців, а Болеслав очікував допомоги угорців і русів. У двох кампаніях, проведених ним упродовж 1106–1108 рр., війська Збігнева зазнали поразки, а він втік з країни. Важливу роль у цьому відіграла руська допомога, надана тестем Болеслава, київським князем Святополком. Його війська, найімовірніше, також підтримували Болеслава під час опору німецькому імператорові Генріху V 1109 р.⁷.

Польсько-руські конфлікти досягли апофеозу в 1120-х рр. Їх причиною стала підтримка князем Болеславом свого колишнього швагра, волинського князя Ярослава Святополковича, вигнаного у володіння П'ястів новим київським володарем Володимиром Всеволодовичем, прозваним Мономахом, якого підтримували й галицькі

³ Аналіз перебігу війн Мешка II з Конрадом II та руським князем докладно висвітлено в роботі Блажея Шлівіньського: Śliwiński B. Bezprym. Pierworodny syn pierwszego króla Polski / B Śliwiński. – Kraków, 2014. – S. 164–200.

⁴ PLM. – S. 136–137.

⁵ Гіпотеза, ніби наслідком тих походів стало приєднання до Польщі Червенських міст, не має джерельних підтверджень.

⁶ Włodarski B. Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego (1102–1138) / B. Włodarski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia. – 1966. – Zeszyt 2 (20). – S. 40–41.

⁷ Присутність руських допоміжних загонів у подіях 1109 р. доведена Каролем Коллінгером: Kollinger K. Ruskie posiłki dla Bolesława Krzywoustego w 1109 roku., śmierć Zbysławy i trwałość sojuszu polsko-ruskiego w latach 1102–1114 / K. Kollinger // Ruthenica. – K., 2008. – T. 7. – S. 41–51.

Ростиславовичі. Прийняття вигнання при дворі Болеслава Кривоустого спровокувало жорстоку навалу руського князя Андрія Доброго в союзі з половцями на Польщу. Ця подія змусила Болеслава допомогти повернути до влади князя Ярослава у вотчинному Володимирі на Волині. Двічі той при підтримці поляків намагався здобути місто, загинувши зрештою під його мурами в 1123 р. Плани Болеслава Кривоустого перетворити Волинське князівство на залежну територію провалилися, а галицькі Ростиславичі разом з Володимиром Мономахом тепер становили ще більшу загрозу⁸. Наслідком невдалих дій військ П'ястів стали напади, які на польські землі здійснював Володимир Володаревич спільно з половцями. Найбільшим успіхом закінчився похід у лютому 1135 р., коли союзниками було здобуто Вісліцу. У відповідь польські контингенти пограбували околиці володінь Володимирка⁹.

Боротьба молодших синів Болеслава Кривоустого з Володиславом Вигнанцем у 40-х рр. XII ст. співпала в часі з конфліктом на Русі між династіями Олеговичів і Мономаховичів. Обидва конфлікти були між собою тісно пов'язані. Старший син Болеслава Кривоустого і Збислави Святополківни Володислав уклав не пізніше 1140 р. союз із київським князем Всеволодом Ольговичем, а через два роки зміцнив його одруженням свого сина Болеслава Високого з донькою Всеволода Звениславою. Молодші зведені брати Володислава були зацікавленими в укладенні союзу з Мономаховичами, однак не зуміли реалізувати цих намірів¹⁰.

Майже щороку впродовж 1140–1146 р. руські сили підтримували Володислава в кампаніях проти братів, а польські загони воювали на стороні князя Всеволода¹¹. Однак навесні 1146 р. руська допомога на захист інтересів найстаршого сина Болеслава Кривоустого до Польщі не прибула, ймовірно через хворобу київського князя та його смерть. Швидка, відтак, втрата Ольговичами Києва позбавила Володислава цінного союзника на сході та змусила його виїхати з батьківщини.

Обійнявши владу в Польщі, наступний князь Болеслав Кучерявий в руській політиці підтримував онука Володимира Мономаха, волинського князя Ізяслава Мстиславовича у боротьбі з рідним дядьком – Юрієм Володимировичем, прозваним Довгоруком, за Київ. Після втрати столиці на користь останнього в 1149 р. князь Ізяслав повернувся до вотчинного Володимира на Волині, звідки почав організацію походу з метою повернення великокнязівського престолу. На його прохання прибув також Болеслав Кучерявий разом з братом Генріхом, залишивши в Польщі для захисту країни від можливого нападу племен прусів брата Мешка¹². Похід таких значних сил змусив усе ж Рюрикovichів укласти між собою угоду, хоча союзні волинському князеві сили на

⁸ Włodarski B. *Ruś w planach politycznych...* – S. 53.

⁹ Wincenty Kadłubek. *Kronika polska* / [przeł. i oprac. B. Kurbis]. – Wrocław, 2003. – S. 148.

¹⁰ Молодшими зведеними братами Володислава були народжені від шлюбу його батька Болеслава Кучерявого та другої дружини Соломії сини мазовецький князь Болеслав та великопольський володар Мешко. Натомість землями Володислава вважалися, радше, Малополяща і Сілезія. Під його протекторатом знаходилося й Помор'я.

¹¹ Latopis kijowski 1118–1158 / [przeł. i oprac. E. Goranin]. – Wrocław, 1988. – S. 33, 38–42.

¹² Присутність під час того походу руських загонів підтверджується цікавим літописним повідомленням про оперезання синів руських бояр мечем: Latopis kijowski. – S. 83.

заклик Мешка все одно були змушені повертатися додому у зв'язку із пруською загрозою¹³.

Руська політика посідала важливе місце в політичній діяльності й краківсько-сандомирського, а від 1186 р. і мазовецького князя Казимира Справедливого. Він, радше, прагнув не інкорпорації прикордонних територій, а мабуть розширення впливів на сусідні руські князівства через втручання у справи деяких Рюриковичів¹⁴. Так можна кваліфікувати походи, проведені князем Казимиром на Русь: підтримка в 1178–1180 рр. дорогичинського володаря Василька проти мінського князя Володимира; похід на Берестя 1182 р. з метою встановлення там на престолі небожа Казимира Святослава; втручання разом з угорцями у боротьбу за престол Галицького князівства впродовж 1188–1190 рр.¹⁵

Увінчаний успіхом похід Казимира Справедливого на Галич 1190 р. став апофеозом його військової участі в руських справах. Аж до смерті 1194 р. він зосереджував свої сили на утриманні влади в Кракові від підступів старшого брата Мешка III, а також відбиття нападів прусів та ятвягів¹⁶.

Помираючи, князь залишив двох неповнолітніх синів Лешка і Конрада, головним суперником яких був ще останній живий син Болеслава Кривоустого великопольський володар Мешко, прозваний Старим. Для краківської знаті вигідніше було посадити на вакантному троні Лешка, від імені якого здійснювалося б правління. У черговому протистоянні допомогу малолітньому синові Казимира Справедливого надавав володимирський князь Роман Мстиславович. Натомість Мешка III підтримували сілезькі князі. 13 вересня 1195 р. під Мозгавою дійшло до однієї з найкровопролитніших в історії середньовічної Польщі XII–XIII ст. битв, яка, втім, зберегла *status quo*: Лешко продовжив контролювати Краків, а Мешко Старий повернувся до своїх земель¹⁷.

Військові контакти поляків і русі в XII ст. від XI ст. відрізнялися цілковитою відсутністю інкорпорацій прикордонних територій. Такі поодинокі випадки як перехід Візни під руське панування в 1145 р. чи захоплення влади в Дорогичині мазовецьким князем Лешком Болеславовичем після бездітної смерті тамтешнього князя Василька є, радше, результатом переговорів, а не військових вторгнень. Польсько-руські конфлікти XII ст. протікали, головню, на тлі двосторонніх матримоніальних зв'язків і перманентних військово-політичних союзів – свідченням традиційних на той час сімейних зв'язків П'ястів з Рюриковичами.

Похід на користь союзників. Аналізуючи запропонований у першій частині статті матеріал з історії польсько-руських конфліктів XII ст., бачимо чимало походів на підтримку союзників, які часто відзначалися крайньою жорстокістю.

Запрошення підтримати того чи того союзника супроводжував переказ дорогих дарів із характерною метою. Інформацію про це ми знаходимо в «Київському літописі»,

¹³ Ibidem. – S. 83.

¹⁴ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa, 1966. – S. 9–11.

¹⁵ Східна політика Казимира Справедливого висвітлена Йозефом Добошем: Dobosz J. Kazimierz Sprawiedliwy / Dobosz J. – Poznań, 2014. – S. 140–160.

¹⁶ Ibidem. – S. 160.

¹⁷ Перебіг битви під Мозгавою відображений у праці Броніслава Влодарського: Włodarski B. Polska i Ruś. – S. 12–20.

де князь Ізяслав Мстиславович після того, як польські князі погодилися його підтримати в поході на Київ, «вислав своїх послів [...] в Ляхи [...] з великими дарами і з шаною [...]»¹⁸. Увагу привертає той факт, що союзні сили очолювали не воєводи, а польські і руські князі особисто. Так було, зокрема, коли Всеволод Ольгович закликав Володислава Вигнанця в похід проти його ж молодших братів. Київський володар після умовлянь своїх братів Ігоря і Святослава, які радили залишитися в Києві на випадок, якби інші Рюриковичі хотіли скористатися відсутністю київського князя й зайняти столицю, поступився командуванням союзними військами саме їм¹⁹. На підтримку Ізяслава Мстиславовича вирушали два з трьох найавторитетніших тоді в Польщі П'ястів: сілезький князь Болеслав і сандомирський володар Генріх.

Така присутність представників керівних династій у союзницьких військах засвідчувала, з одного боку певну повагу повагу родичеві-союзнику, з іншого – зацікавлення в кампанії особисто суверена та відданої йому дружини. Від самого початку походу війська союзників не переходили під загальне командування організатора, а виконували накази своїх очільників. Відтак відданість союзників вважалася чимось надзвичайно важливим, адже тільки від цього часто залежав успіх. Тому й Ізяслав Мстиславович у Володимирі на Волині не раз вшановував польських родичів бенкетами, щедро обдаровуючи їх²⁰. Ті ж могли під час кампанії зберігати широку самостійність у діях, що виглядали доречними і вигідними винятково для них, натомість не завжди для того, хто потребував підтримки.

Зокрема, за результатами суперечки між синами Володислава Германа в 1106 р., князь Збігнев утік із Великопольщі до Мазовії, де від повної поразки врятувався завдяки посередництву князя Болеслава, краківського єпископа Балдвіна і союзного на той час Ярослава Святополковича. Вочевидь таку підтримку підготував попередній візит утікача до київського князя Святополка, який запевнив того в допомозі з огляду сімейні узи родин. Лише так можна пояснити поведінку Ярослава, який не заперечував намір Збігнева посісти мазовецький престол²¹. Схожою, згідно з «*Київським літописом*», виглядала участь Рюриковичів у боротьбі Володислава Вигнанця з його зведеними братами 1145 р., в якій руські князі, підтримуючи польського сеньйора, мали укласти без його участі, але від його імені, договір з опонентами²².

Ознайомившись із намірами, яких дотримувалися під час військових кампаній польські союзницькі загони, можна перейти до безпосередньої характеристики воєнних дій.

Битви. У популярному, особливо поширеному та доступному в сучасному світі кінематографі уявлення про середньовічні війни зводяться до зустрічі двох армій на рівнині, кровопролитної битви, яка завершується розгромом одного з військ. У житті ж було насправді не завжди так. Зокрема, під час численних польсько-руських конфліктів за правління Болеслава Кривоустого до кінця XII ст. відбулося тільки три битви за

¹⁸ Latopis kijowski. – S. 83.

¹⁹ Ibidem. – S. 41.

²⁰ Ibidem. – S. 83.

²¹ Gall Anonim. Kronika polska / [przeł. R. Grodecki, oprac. M. Matla-Kozłowska]. – Wrocław, 1982. – S. 104–105.

²² Latopis kijowski. – S. 42.

участі руських і польських військ, при цьому одна з них виглядала радше серією дрібних сутичок.

Битва за участі усіх видів військ зазвичай не була чимось бажаним ані для рицарів, ані керівників армій. Загалом, битва давала можливість швидкого збагачення через в'язнів, трофеї, здобич, але існував високий ризик загибелі, отримання поранень чи потрапляння в полон. Не дивно, що більшість воїнів, радше, воліли під час кампанії обмежитися пограбуванням сіл, із відповідними наслідками для власного збагачення. Князі ж намагалися вберегти свої, зазвичай не дуже значні, дружини, адже битва часто супроводжувалася значним кровопролиттям з обох сторонах, була відверто чимось небажаним, особливо за можливості вирішення конфлікту в інший спосіб. Звідси – часті випадки ведення переговорів, що неодноразово відбувалися буквально напередодні зіткнення обох армій, а часом у перерві сутички²³.

Певне в такий спосіб велося протистояння Володислава Вигнанця з братами за Піліцу 1145 р. Старший князь, маючи руську допомогу, не тільки володів більшими військовими резервами, але й, згідно з твором Кадлубка, не надто довіряв власним загонам²⁴. На допомогу йому київський князь Всеволод Ольгович надіслав війська під керівництвом братів Святослава й Ігоря, свого сина Святослава. Натомість волинський володар Ізяслав Мстиславович зумів уникнути участі в кампанії, покликаючись на поганий стан здоров'я, хоча насправді симпатизував молодшим братам Володислава Вигнанця, не бажаючи псувати з ними відносин. Зіткнення обох військ відбулося влітку 1145 р. в Піліці, втім, за «Київським літописом», посередницька участь руських князів дозволила уникнути битви. Брати відтак уклали мирний договір²⁵. Натомість Кадлубек вважав, що протиріччя розв'язала кровопролитна сутичка, в якій юніори здобули велику перемогу²⁶.

Імовірно перебіг кампанії виглядав інакше. Спочатку молодші брати завдали польським загонам князя Володислава поразки, але при наближенні руських військ зрозуміли перевагу супротивника. Тому, усвідомлюючи нездатність перемогти у битві, розпочали переговори, в ході яких відмовилися від частини власних земель на користь старшого брата і союзних йому Рюриковичів. Тому Володислав отримав від юніорів Гнезно, Серадзь, Каліш і Ленчицю, а руські князі здобули Візну.

Друга битва відбулася 1182 р. під Берестям. Мета походу краківсько-сандомирського князя Казимира Справедливого передбачала підтримку його небожа князя Святослава, проти якого виступив князь белзький Всеволод²⁷. За даними Калубка, руські загони скористалися допомогою якихось «Партів»²⁸, спробували несподівано завдати удару по табору поляків, які в той момент оточили місто. Напад ворога виявився несподіваним і дуже загрозливим, адже більшість польських сил облягала

²³ Також переговорами з подальшим порозумінням завершилася зустріч військ галицького князя Володислава з польсько-руськими загонами Володислава Вигнанця 1144 р. Ibidem. – S. 39–40.

²⁴ Wincenty Kadłubek. Op. cit. – S. 159.

²⁵ Latopis kijowski. – S. 41–42.

²⁶ Wincenty Kadłubek. Op. cit. – S. 159. Прийнята хроністом версія вочевидь суперечить реаліям, адже після битви саме Володислав Вигнанець здобув ряд земель, а не навпаки.

²⁷ Святослава вважали бастардом волинського князя Мстислава, чим пояснювалося його несприйняття іншими Мстиславовичами – Всеволодом і Романом: Dobosz J. Op. cit. – S. 153–154.

²⁸ Під анахронізмом «Парти» слід розуміти половців або, з меншою вірогідністю ятвягів.

мури та, мабуть, грабувала околиці²⁹. Князь Казимир, усвідомлюючи, що не встигне завдати сильного удару у відповідь через розпорошення своїх розкиданих загонів, атакував руські сили князя Всеволода з власною дружиною. Це дозволило стримати ворожий натиск та зібрати інші польські загоны, які одразу ж підтримали свого князя. Битва закінчилася розгромом Рюриковичів. Згідно з даними пізньосередньовічного автора Яна Длугоша, крім князя Всеволода на полі бою померло все ж небагато русинів³⁰. Результатом битви стало вокняжіння в Бересті за підтримки Казимира Справедливого князя Святослава, після швидкого отруєння якого ці терени відійшли при тій же польській протекції Романові Мстиславовичу³¹.

Третя із перелічених – битва під Мозгавою, також вочевидь протікала дуже хаотично. До зіткнення дійшло попри те, що обидві сторони ще не зібрали всіх резервів. Мешко Старий розпоряджався тільки великопольськими загонами і не дочекався ще сілезьких союзників. Натомість малополяни і їхня руська підтримка очікували на сандомирського воєводу Говорка. Опис битви, наведений Кадлубком, дозволяє реконструювати її в наступний спосіб. На першому етапі сили князя Мешка мали перевагу, під їхнім натиском частина загонів русі почала втікати, а поразка малополян вважалася реальною. На другому етапі серед великополяків розійшлася звістка про смерть (напевно, вже на початку битви) сина Мешка, Болеслава, якого закололи списом. Це спричинило руйнування бойового шикуння, яке ще більше деформувалося після поранення Мешка Старого. Князя врятувало тільки те, що ворожий воїн, який на нього натрапив у вирі бою, впізнав його, змилювався і навіть вивів з поля битви. Поранений і засмучений смертю сина той наказав відступати. Великими були втрати й серед малополян і русі. Потім на покинуте поле бою прийшли сілезькі загоны, які атакували сили воєводи Говорка. Менші за чисельністю сандомирці програли бій, а їхній очільник потрапив у полон³². Втім кампанія Мешка Старого закінчилася невдачею.

Аналізована битва, порівняно з іншими, відзначалася великою кількістю вбитих і поранених. Як писав Кадлубек, «тут син батьку не виказує поваги, а батько не пам'ятає сина; брат не знає брата, а родич родича [...] всі вбивають один одного без жодного вибору у різні»³³. Увагу привертає той факт, що під час битви поліг син Мешка Старого, а він сам зазнав серйозних поранень, тоді як з боку супротивників було поранено і виведено за межі поля бою володимирського князя Романа. Це свідчить про присутність князів у перших шеренгах разом зі своїми воїнами. Така традиція негативно впливала на контроль за військами та швидкість наказів.

Облоги. До облог доходило частіше, ніж до битв, оскільки часто метою походу було оволодіння певними територіями, а відтак – здобуття найголовнішого місцевого адміністративного центру, зазвичай добре укріпленого. У XII ст. поодинокі прикордонні

²⁹ Wincenty Kadłubek. Op. cit. – S. 213.

³⁰ При описі цієї битви вперше на сторінках писемних джерел занотовано орла як геральдичний символ польського володаря. Див.: Ibidem. – S. 213–216.

³¹ Князя Романа виховували при краківському дворі, що й пояснює його близькі стосунки з Казимиром Справедливим та місцевими елітами. Див.: Włodarski B. Polska i Rus'. – S. 12.

³² Wincenty Kadłubek. Op. cit. – S. 246–250.

³³ Ibidem. – S. 246.

гради укріплювалися дерев'яно-земляними насипами, залишаючись при цьому вразливими для пожеж. Вони складали смугу перешкод, на якій мав зупинитися загарбник. Такі фортифікації дозволяли організувати війська всередині країни для нанесення відсічі. Часом вони ставали останніми бастіонами захисту, як це трапилося під час нападу синів Володислава Германа 1108 р., коли після втечі Збігнева його прихильники захищалися перед князем Болеславом у невідомому за назвою місті, здобутому насамкінець лише з допомогою руських і угорських військ³⁴.

Існували різні методи захоплення міст супротивника. Найімовірніше у всіх випадках нападники починали з оточення і пропозиції капітуляції, підсиленої погрозами знищення захисників, якщо ті змусять облягаючих до штурму. Саме під час таких переговорів і закликів до здачі міста в 1123 р. загинув волинський князь Ярослав Святополкович. Після марного походу на Червен 1121 р.³⁵, через два роки було організовано велику коаліцію, до складу якої входили, крім Володаря і Василька Ростиславовичів, поляки, угорці і навіть чеські війська. Одразу від початку облоги міста Володимира на Волині, коли князь Ярослав об'їжджав місто, закликаючи містян капітулювати, на нього раптово напали двоє воїнів, захованих під муром³⁶. Смерть князя спричинила й розпад коаліції.

Якщо обложені відкидали пропозицію капітуляції, потрібно було розпочинати підготовку або до блокади, або штурму міста. Блокування могло спричинити брак їстівних припасів та води. Але й військо облягаючих могло відчувати проблеми із забезпеченням, дотриманням санітарних норм. Тривала облога часто викликала невдоволення рицарства, котрому набридала монотонність операції. Тому в таких ситуаціях частіше застосовувався штурм. Зразковий опис такої події ми знаходимо в *«Київському літописі»*. На початку 1146 р. князь київський Всеволод Ольгович разом з іншими руськими князями, а також польською підмогою сілезького князя Болеслава Високого, рушив проти галицького князя Володимирка. Через три дні після прибуття польсько-руських сил під одне з головних міст Звенигород «[...] підступилися до міста на світанку і билися до пізнього вечора і підпалили місто в трьох місцях, що місцеві з Божою допомогою загасили»³⁷. Підпал під час штурму міста вважався найдоречнішим способом його здобуття, бо якби захисникам не вдалося приборкати вогонь, вони мусили б здатися. Тому нападники також старалися підкласти вогонь одночасно під кількома фрагментами укріплень, щоб ускладнити гасіння пожежі.

Часто місто здобували через зраду котрогось із захисників. Це дозволяло заощадити ресурси, виграти час, але реалізувати вдавалося не завжди. Зокрема, про схожий випадок знаємо з біографії вже згаданого галицького князя Володимирка. Одного разу князь вислав до Болеслава Кривоустого якогось угорця, котрий, вдаючи переслідуваного Володимирком утікача, здобув прихильність польського володаря і через певний час отримав в уряд місто Вісліцу. Після цього він таємно закликав

³⁴ Gall Anonim. Op. cit. – S. 107.

³⁵ Latopis kijowski. – S. 12.

³⁶ Ibidem. – S. 14.

³⁷ Ibidem. – S. 43.

галицького князя до нападу, а сам підступно віддав місто на пограбування ворожих військ³⁸.

Під час облоги міст важливу роль відіграло ставлення містян до ворожого війська. Наприклад, князь Андрій Володимирович, який входив до складу коаліції, під стінами Володимира на Волині у 1123 р. щиро радів підтримці місцевого населення. Натомість Володимирко Володаревич, коли почув, що мешканці Звенигорода скликали віче, на якому розглядали можливість капітуляції, наказав брутально стратити очільників громади, а їхні рештки викинути за мури міста³⁹. З іншого боку можна навести приклад дій війська Казимира Справедливого в Галицькому князівстві 1190 р., коли з тамтешніх міст угорські залоги було усунуто в ненасильницький спосіб не в останню чергу через лояльність місцевого боярства⁴⁰.

У цілому, за окреслений проміжок часу джерелами занотовано щонайменше п'ять облог⁴¹. Можна, звісно, припустити, що хроніки і літописи оминали короткочасні і невдалі блокади міст, під час яких не відбувалося битв, а нападники старалися добитися капітуляції населення шляхом ведення переговорів.

Плюндрвання і полонення мешканців ворожих територій під час військових кампаній. Оскільки битви під час таких експедицій відбувались рідко, часом траплялися облоги, то справа зазвичай завершувалася грабежем ворожих територій. Це дозволяло хоч якось відшкодувати витрати на похід.

Зокрема, у ході вже згаданої кампанії князя Ізяслава Мстиславовича численні грабінницькі набіги здійснювали саме польські війська. Були вони настільки нестерпними, що коли дійшло до ведення Рюриковичами переговорів, супротивники Ізяслава князі В'ячеслав і Юрій Довгорукий до польських князів писали: «[...] не стійте на нашій землі і нашого майна і наших сил не витрачайте [...]»⁴². Ми бачимо, що навіть під час походу, в якому ініціатор та долучені війська підтримки зберігали перевагу до самого кінця, його союзники знаходили час на спустошення довколишніх земель.

Пограбування земель супротивника часто виглядало спробою спровокувати його до відкритого бою, особливо, якщо нападник відчував перевагу або розумів рівень завданих такими спустошеннями збитків. Так було, коли, підтримуючи Всеволода Ольговича проти галицького князя Володимирка, польські загони нищили володимирську землю 1140 р.⁴³. Згодом київський правитель узяв реванш, допомагаючи Володиславові Вигнанцеві в кампанії проти його зведених братів. Узимку 1142–1143 рр. руські війська князя Святослава Всеволодовича зустрілися із загонами польського володаря в Черську, після чого на чолі з Болеславом Кучерявим вирушили до Мазовії. Як зазначено в «Київському літописі», «[...] зробивши набіг, повернулися, взявши більше [ляхів. – М. Б.] спокійних, ніж озброєних»⁴⁴. Це означало, що часто доходило до

³⁸ Wincenty Kadłubek. Op. cit. – S. 146.

³⁹ Latopis kijowski. – S. 12, 43.

⁴⁰ Włodarski B. Polska i Ruś. – S. 14.

⁴¹ Окрім занотованих вище облог, варто згадати також про облогу Казимиром Справедливим у 1182 р. Берестя, яка передувала раніше описаній битві.

⁴² Latopis kijowski. – S. 83.

⁴³ Ibidem. – S. 33.

⁴⁴ Ibidem. – S. 38.

дрібних сутичок, під час яких брали військовополонених. Але князь Болеслав, розуміючи перевагу супротивників, вирішив перечекати напад на міста, а тому сили Володислава і Святослава безкарно знищили Мазовію, поневолюючи чимало населення. Методи ведення війни в Середньовіччі передбачали, як правило, більше чи менше знекровлення території супротивника з метою ослаблення постачання військ.

Грабіжницькі експедиції. Грабіжницький характер походів у деталях часто перегукується із уже проаналізованими випадками нищення території супротивника, втім має й деякі відмінності. Метою війська було не здобуття твердинь, підтримка союзного володаря чи розгром супротивника. Загарбники, переважно вершники у невеликій кількості мали глибоко вторгнутися на територію ворога і користуючись його розгубленістю, взяти якнайбільшу кількість здобичі і військовополонених, а потім, уникаючи значних сутичок, відійти на свої землі. Такі експедиції зазвичай не мали нічого спільного з політикою і радше здійснювалися з метою поповнення запасів. Але траплялися й винятки.

До таких належав успішний напад волинського князя Андрія Володимировича в союзі з половцями 1120 р. на Польщу. Руський володар поставив за мету відплатити за підтримку свого супротивника князя Ярослава Святополковича Болеславом Кривоустим⁴⁵. До таких набігів найчастіше вдавалися галицькі Ростиславовичі. Так, теревлянський князь Василько після підступного осліплення в 1097 р. розповідав, що заподіяв полякам багато лиха, з військами кочівників та своєю дружиною не раз нападаючи на землі П'ястів. При цьому він говорив, що такі експедиції можна було проводити навіть двічі на рік: влітку, по весняній відлизі, а також узимку, коли замерзали ріки і багно⁴⁶. Інший представник цієї родини – Володимирко Володаревич уславив себе здобуттям Вісліци, а останній чоловічий представник галицької династії Ростиславовичів, князь Володимир Ярославович 1187 р. вчинив напад на землі Казимира Справедливого, під час чого жорстоко сплюндрував жіночий монастир, викрадаючи звідти монахинь – представниць знаменитих рицарських родів⁴⁷.

Доволі таємнича згадка до теми збереглася в *«Київському літописі»* під 1163 р. («Того ж року грабували ляхи міста навколо Червеня»)⁴⁸. Занотовану подію важко пов'язати з якимось масштабнішим конфліктом – вона радше вказує на типову прикордонну грабіжницьку вилазку, проведену найпевніше не князем, а котримсь із польських вельмож.

На кожен грабіжницьку експедицію постраждала сторона намагалася гідно відповісти, при цьому обсяг відплати мав бути співрозмірним до збитків. Так, після руського нападу на Вісліцу в лютому 1135 р. у відповідь польські сили на чолі із самим Болеславом Кривоустим, попри його літній вік, атакували землі Володимирка Володаревича. Згідно з хронікою Кадлубка, польська відплата була настільки безжальною, що князь Володимирко, не маючи змоги відбити напад, перечекав його за мурами міст⁴⁹.

⁴⁵ Ibidem. – S. 12.

⁴⁶ PLM. – S. 237.

⁴⁷ Wincenty Kadłubek. Op. cit. – S. 217.

⁴⁸ Latopis kijowski. – S. 166.

⁴⁹ Ibidem. – S. 148.

Хоча джерела нотують лише чотири навали типово грабіжницького характеру, видається правдоподібним, що на польсько-руському прикордонні таких випадків було значно більше.

Висновки. Увагу привертає той факт, що більшість конфліктів XII ст. тісно пов'язані з традиціями тривалих матримоніальних зв'язків між П'ястами і Рюриковичами. Активне збільшення кількості нащадків Ярослава Володимировича, дроблення уділів спричинило появу нових династичних відгалужень колись єдиної родини, з якими польські володарі укладали угоди, утворювали коаліції, сперечалися за прикордонні землі тощо. Польсько-руських конфліктів у чистому вигляді не було багато. У більшості випадків ішлося про участь союзницьких руських контингентів у внутрішньопольських конфліктах або допоміжних польських військ – у протистоянні всередині сімейства Рюриковичів. Огляд польсько-руських конфліктів XII ст. пропонує таку статистику: за весь період часу відбулося шістнадцять згаданих у джерелах двосторонніх збройних конфліктів, чотири з яких носили винятково грабіжницький характер. З інших дванадцяти лише у трьох випадках дійшло до великих битв. Під час п'яти – відбувалися облоги міст та спустошення і плюндрування околиць (одинадцять випадків). Наведена статистика характеризує картину типового ведення бойових дій доби Середньовіччя в Східній Європі. У переважній більшості випадків конфлікт супроводжувався нищенням і пограбуванням ворожих територій, часом облогами і вкрай рідко битвою з великою кількістю жертв.

*Переклад з польської Марії Саведчук
(Івано-Франківськ, Україна; Варшава, Польща)*

The article's purpose is to describe the methods of warfare which were used by Polish and Russian armies in the XIIth century, basing on written sources. These sources are both Polish chronicles – Gesta principum Polonorum by Gallus Anonymus or Chronica Polonorum by Wincenty Kadłubek and Russian chronicles like Primary Chronicle and Kievan Chronicle. The time range of this article includes the years since the beginning of Boleslaw III Wrymouth's reign in 1102 to the battle of Mozgawa which took place in 1195. After short description of the Polish-Ruthenian wars in the XIIth century which familiarizes the Reader with political situation, the author analyses the sources which give us some informations about the campaigns in interest of allies, battles, sieges and plundering expeditions. Basing on these informations, the author propounds conclusions concerning the methods of warfare and tactics which were using by armies of Piast and Rurikid dynasties in the XIIth century.

Key words: *military affairs, tactics, Polish-Ruthenian wars, Medieval Ruthenia, Medieval Poland.*

УДК 343.25 (093.3)

ББК 63.3. (4Пол)

ВОЛОДАР І ПРАВО: ЗАСУДЖЕННЯ НА СМЕРТЬ І ПОКАЛІЧЕННЯ В ПОЛЬСЬКИХ ТА РУСЬКИХ НАРАТИВАХ ДО КІНЦЯ XII ст.

У статті наведено приклади засудження до смерті та тілесних ушкоджень, описи яких у XII ст. занотовані в середньовічних польських та руських наративах, а саме «Польській хроніці» Галла Аноніма, «Польській хроніці» Вінцентія Кадлубка, «Повісті временних літ» і «Київському літописі». Мета публікації передбачає висвітлення мотивів володарів Польщі та Русі при винесенні характерних вироків через відсікання голови, повішення, четвертування та осліплення.

Ключові слова: Середньовіччя, Польща, Русь, страта, покалічення, вирок, хроніка, літопис.

Епоха Середньовіччя в сучасній суспільній оцінці є періодом занепаду звичаїв, відсутністю поваги до будь-яких моральних норм, у тому числі – зневагою закону, зокрема при винесенні вироків, у чому пряму участь нерідко брали керівні володарі. Хоч середньовічний правитель, звичайно, опирався на певні норми давніх традицій судочинства, звичаєвого права, втім досить часто траплялися казуси винесення вироків особистому ворогові. У цьому випадку основним способом розплати вважався найпростіший і відомий з незапам'ятних часів метод помсти – прояв принципу «око за око». До кінця доби Середньовіччя звичай кровної помсти витіснився системою композиційних покарань, через стягнення грошових штрафів, залежних від багатьох чинників – віку, статі або соціального стану жертв злочинців¹.

У цій статті наведемо приклади винесення вироків смертної кари та тілесних ушкоджень, описаних польськими та руськими авторами у XII ст. «Польській хроніці» Галла Аноніма², хроніці Вінцентія Кадлубка³, «Повісті временних літ»⁴ та «Київському літописі»⁵. Оскільки перелічені наративи писалися відповідно до конкретної пропагандистської мети, надзвичайно важливо, відтак, зрозуміти мотиви, якими керувалися згадані в текстах джерел володарі при винесенні вироку смерті чи тілесних ушкоджень. В окремих випадках можна говорити про свідомо створений літописцем образ милосердного правителя, який наполягає винятково на покаліченні, а не вбивстві винного, що, з точки зору сучасного права, виглядає доволі жорстоко. В цілому, однак,

¹ Див.: Najstarszy Zwód Prawa Polskiego / [wyd. i oprac. J. Matuszewski i J. Matuszewski]. – Łódź, 1995.

² Anonima tzw. Galla kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich / [ed. K. Małczyński] // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). – Kraków, 1952. – Series II. – T. 2; Gall Anonim. Kronika polska / Anonim Gall ; [przekł. R. Grodecki]. – Warszawa, 2003.

³ Magistrii Vincentii Chronicon Polonorum / [ed. M. Plezia] // MPH. – Kraków, 1994. – Nova series. – T. 11; Wincenty Kadłubek. Kronika polska / Kadłubek Wincenty; [red. S. Sierpowski]. – Kraków, 2010.

⁴ Powieść minionych lat (далі – PML) / [przeł. i oprac. F. Sielicki]. – Wrocław, 1999.

⁵ Latopis kijowski 1159–1198 / [przeł. i oprac. E. Goranin]. – Wrocław, 1994.

головними фігурантами наративів є справедливі володарі, втілення верховенства закону, які чинять із засудженим відповідно до найвищого морального кодексу, охоронцем неписаних норм якого вони й були.

Серед видів смертних покарань в джерелах наведеного періоду можна виділити два: обезголовлення та повішання. Друге традиційно вважалося дуже принизливим покаранням, яке застосовувалося головно до «зłodiїв»⁶, а, відтак, ще більше псувало репутацію засудженому на нього⁷. Не бракувало й радикальніших репресивних заходів, зокрема каменування чи четвертування. У зв'язку з наявністю різних видів смертної кари, нерідко важко знайти чітке обґрунтування для застосування того чи іншого в конкретному юридичному казусі. Мабуть у більшості випадків винесення правителем вироку, ймовірно, трактувалося як його особиста вендета. Хорошим прикладом є історія, наведена Вінцентієм Кадлубком про поведінку польського князя Болеслава Щедрого щодо лицарів, які під час походу на Русь повернулися додому без його дозволу: «Жалкували вони, що залишили його [свого князя. – Д. Г.] серед ворогів. [Він. – Д. Г.] домагався голів достойників, а тих, яких відкрито не може дістати, дістає підступно»⁸.

У наведеному уривку чітко «читається» уражена гордість правителя, який обурювався на своїх підданих, що залишили його без допомоги, крім того, начебто тільки через зраду своїх дружин. Така поведінка польських лицарів, звичайно, не могла Болеславові сподобатися. Тому він «мовить, що не подобаються мені одружені, адже їх більше турбують справи жінок, ніж покiрність правителю»⁹. Єдиним доцільним рішенням у такому випадку він вважав покарання непокірних обезголовленням. Більше того, вдаючись до не гідного особи князя обману, він зумів схопити й тих, які відчували себе в безпеці. Брак інформації на цю тему в творі Галла Аноніма, може опосередковано свідчити про початок творення «чорної легенди» про польського князя після вбивства ним краківського єпископа Станіслава¹⁰. Розправа з тими, кого підозрювали в зраді й намірі поставити під сумнів правомірність вчинків володаря, суттєво спотворює раніше поширену думку про Болеслава Щедрого як доброго і справедливого правителя.

Розвиток середньовічного кримінального права призвів з часом до застосування повішання щодо винних у найпоширеніших злочинах, головно, представників найнижчих верст суспільства. Однак таке сприйняття цього різновиду покарання можна знайти й у середньовічних хроніках, як, наприклад, у Галла Аноніма про напад німецького імператора Генріха IV¹¹ на Польщу 1109 р. Героїчна оборона Глогова прославила його

⁶ У «Великопольській хроніці» XIII ст. наведено опис обставин засудження на смерть плоцького схоластика Яна Чаплі, якого мазовецький князь Конрд наказав «повісити, як зłodiя», див.: *Kronika Wielkopolska* / [przekł. K. Abgarowicz]. – Kraków, 2010. – S. 153.

⁷ Maisel W. Prawo karne w Kronice Wincentego Kadłubka / W. Maisel // *Studia Źródłoznawcze*. – 1976. – Т. 20. – S. 72.

⁸ Kadłubek W. Op. cit. – S. 75.

⁹ Ibidem. – S. 75.

¹⁰ Більше на цю тему див. у праці Маріана Плезі: Plezia M. Dookoła sprawy świętego Stanisława / M. Plezia // *Studia Źródłoznawcze*. – Kraków, 2003.

¹¹ Генріха Анонім Галл назвав у своїй праці німецьким імператором, хоча насправді той коронувався через два роки після вказаного походу. Див.: Źmudzki P. Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi / P. Źmudzki. – Wrocław, 2009. – S. 271.

мешканців, хоча, як можна припустити, частина з них воліла капітулювати: «Болеслав, вислухавши посольство про здачу заручників, розгнівавшись, пригрозив міщанам шибеницею, якщо через них місто здалося – додаючи, що краще було і чесно, якби обоє городян, як заручники загинули від меча за свою країну, аніж викупити їхні життя ціною здачі міста»¹².

Передача цих заручників мала обумовити відправлення Генріхом посольства міщан до князя Болеслава Кривоустого. Перед ними стояло завдання домогтися припинення протистояння. Ризик втрати близьких міг вплинути на формування в місті групи, яка вимагала капітуляції. Князь, довідавшись про те з донесення послів, розгнівався, адже Глогів був дуже важливим стратегічним пунктом при веденні бойових дій і не можна було допустити його втрати. Тому заклик Болеслава Кривоустого до місцевих жителів супроводжувався погрозою відправити їх на шибеницю в разі, якщо війська Генріха ввійдуть у місто. Важливим, на наш погляд, видається вибір саме такого покарання, принизливого покарання за злочинство, що могло спонукати врешті-решт, як показали подальші події, міщан прийняти рішення на користь князя.

Іншою формою покарання, яка, головню, пов'язується з епохою Середньовіччя, є четвертування живцем. З огляду на його жорстокість і неймовірний біль, якого зазнає злочинець, цю кару присуджували за конкретний, переважно серйозний вид злочину. На підтвердження варто навести фрагмент хроніки Кадлубка: «А коли його [злочинця. – Д. Г.] нарешті відшукали, поставили перед княжою радою і всі вимагали, щоб його розірвати на частини, як винного в державній зраді»¹³.

Відома історія про азартного гравця в кості, який запросив зіграти з ним князя Казимира Справедливого, який останньої миті переміг. Хвилювання гравця, який програв, було величезним, а в поєднанні зі зловживанням алкогольними напоями в ході гри, цілком звичним для такої ситуації. Під час спілкування та програшу він емоційно з розмаху вдарив князя по обличчю. Але, зрозумівши помилку, одразу втік. За це, на думку присутніх при інциденті вельмож, зухвальця вартувало жорстоко покарати. Остаточне рішення належало князеві, вирок якого став надиво сповненим милосердя. Казимир вирішив виправдати нахабу, звинуваченого, окрім того, в наклепі, оскільки був йому вдячним, адже «навчив мене тому, щоб пам'ятав, що для князів небезпечно сідати до гри, а ще більше небезпечно навіть у найменших справах здаватися на милість непевної долі»¹⁴. Отже, доля авантюриста, завдяки милості князя, мала щасливе продовження. Це оповідання можна розглядати як одну з багатьох повчальних історій хроніки Кадлубка¹⁵.

У джерелах Русі, як і в польських, докладно описано кілька випадків винесення вироків для різного роду злочинців і засудження до смертної кари та тілесних ушкоджень. Промовистим прикладом є описаний 1071 р. у *«Лівості временних літ»* випадок збору податків біля Білого Озера, який мав провести боярин Ян, син Вишати – слуги князя Святослава Ярославовича. По прибутті на місце він дізнався про діяльність

¹² Gall Anonim. Op. cit. – S. 131.

¹³ Kadlubek W. Op. cit. – S. 190.

¹⁴ Ibidem. – S. 191.

¹⁵ Див. також інший випадок: Ibidem. – S. 27.

двох чародіїв (тобто поганських жерців¹⁶), які, під приводом пошуку винних у неврожаї, засудили на смерть багато жінок. Після недовготривалих пошуків їх вдалося захопити і привести до Яна. Під час розмови, в якій вельможа марно намагався переконати бранців у помилковості їхньої дії, він урешті мовив: «приймете муки і тут від мене, і після смерті там»¹⁷. Втім натяк бути покараними на смерть чародії зустріли з презирством¹⁸. Знаючи тогочасне руське право, вони були впевнені у своїй безпеці, адже вирок мусів винести особисто князь¹⁹. Але в даному випадку боярин узяв на себе функції судді: «він сказав їм: “помститися за своїх”». Чародіїв як злодіїв повісили на дубі²⁰. За словами літописця, такою формою карали злочинців на знак помсти за образу близьких та рідних людей.

Дещо іншого контексту наведено події в іншому фрагменті «*Повісті временних літ*», так званому «*Повчанні*» Володимира Мономаха). Автором твору є великий київський князь, що, безумовно, відобразилося й на сюжеті занотованого інциденту: «А самих князів Бог живими в руки віддав: Кокуся із сином, Аклана, Бурчевіча, таревського князя Азгулуя та інших молодих п'ятнадцять слуг. Тих живих, привівши, посік»²¹. «*Повчання*», будучи своєрідним щоденником (чи то списком спогадів), додане до «*Повісті временних літ*» Нестора, нерідко вважається її невід'ємною частиною. Проте, з погляду на структуру роботи, написаної від імені князя Володимира, вона значно відрізняється від решти тексту. Це очевидно при аналізі наведеної вище цитати. Київський володар більшу частину свого життя провів у походах проти степових племен, особливо половців, здобувши у війнах з ними чимало перемог. Власне за його правління кочівники перестали становити небезпеку для Русі²². Тож не дивно, що в цитованому фрагменті виразною є гордість князя за свої досягнення. Спіймані і занотовані в наведеному фрагменті половецькі князі становили для нього загрозу, тож найпростішим і водночас найефективнішим рішенням було скарати їх на смерть. Важко погодитися, мабуть, із зафіксованою формою страти – відсікання голови. Можливо, Володимир Всеволодович, радше, хотів підкреслити факт високого соціального статусу страчених. Імовірно, князь пішов на цей крок, з метою залякати своїх потенційних ворогів.

4 квітня 1103 р. відбулась битва між військами половців та русі, яка закінчилась перемогою останніх²³. У результаті двадцять половецьких князів загинуло, а одного з них – Белдузя – схопили. Він спершу невдало спробував викупити себе з неволі в

¹⁶ PLM. – S. 138, przym. 161.

¹⁷ Ibidem. – S. 139.

¹⁸ «Наші боги повідомляють, що не можеш нам нічого вчинити», див.: Ibidem. – S. 139.

¹⁹ Ibidem. – S. 139, przym. 162.

²⁰ Ibidem. – S. 139–140.

²¹ PLM. – S. 191.

²² Rybakow B. Pierwsze wieki historii Rusi / B. Rzbakow. – Warszawa, 1983. – S. 88.

²³ Битва стала продовженням початі з ініціативи Володимира Мономаха кампанії проти половців. Задум організувати похід навесні спершу викликав незадоволення, зокрема Святополка Ізяславовича та його дружини, переконаних, що ця пора року, з огляду на працю селян, найменш сприятливий період для воєнних дій. Втім розгром Мономахом половецьких сил, які якраз найбільше докучали селянам, промовисто засвідчив правоту переяславського князя. Див.: Grekov B. Ruś Kijowska / B. Grekov. – Warszawa, 1955. – S. 522.

київського князя Святополка, який втім передав його Володимирові Мономаху. Рішення того щодо схопленого ворога було різким: «[...] і коли він прийшов, почав запитувати його Володимир: “То, бач, що погубила вас присяга; багаторазово ж присягаючи, воювали ви руську землю. То чому ти не навчив своїх синів та рід свій не порушувати присяги, ви ж проливали християнську кров? Тож нехай відтак буде твоя кров на твоїй голові”». Після цього князь наказав убити половецького володаря, розірвавши його на частини²⁴.

Визначене для того покарання мало конкретне релігійне підґрунтя. Будучи язичником, який нищив руську землю і мордував її мешканців, на думку Володимира, він не заслуговував іншої долі. Навіть високий соціальний статус Белдузя не врятував його, адже звірства, вчинені ним зі своїми військами в християнських землях, були резонансними. Саме тому князь обрав таку ефектну форму страти. Вирок додатково підсилювали неодноразові лжеприсягання князя, неправдиві свідчення, розбійницькі набіги на Русь тощо. Тому винним за саме таке покарання князь Володимир вважав винятково Белдузя.

Серед численних форм страт, як у польських, так і руських середньовічних наративах не бракує й описів тілесних покарань, метою яких було унаочнити, якими можуть бути наслідки порушення закону, своєрідного постійно діючого нагадування про моральні засади справедливості. Серед найпоширеніших також фігурує осліплення. Досить оригінальну за сюжетом згадку можна знайти в хроніці Кадлубка. Описуючи остаточну долю князя Збігнева, брата згаданого вище Болеслава Кривоустого, наратор стверджує: «Він же, найпідступніший ворог громадян, непотрібний мешканець республіки, за вирокком був покараний карою Тіресія»²⁵.

Незважаючи на те, що в тексті бракує дослівного опису форми покарання, в помпезній інтонації оповіді хроніста можна віднайти поклик на сюжет грецької міфології та особу Тіресія – ворожбита, покараного богами сліпотою за відкриття людям таємниць мешканців Олімпу²⁶. Так само князь Болеслав скарвав свого брата, що, на думку Кароля Малечинського, мало відбутися 1113 р.²⁷. Проблематично, втім, встановити, чи засуджений пережив езекуцію, що не передбачала смерті, але супроводжувалася болем.

Інші різновиди тілесних покарань, необхідні для створення цілісного образу їх застосування в польських землях, згадуються Вінцентієм Кадлубком при описі рис характеру Казимира Справедливого: «Отже, багатьом людям за наклеп випалено тавро, багатьом відрізано носи, не одному – язик, на знак саме вічної ганьби»²⁸. Як бачимо, юрисдикція князя фокусується, головню, на винесенні вироків за результатами наклепу або зради. З одного боку, дивною видається різноманітність покарань за, здавалося б, однотипні види злочинів, утім варто все ж припустити окремих розгляд князем кожної

²⁴ PML. – S. 218.

²⁵ Kadłubek W. Op. cit. – S. 113.

²⁶ За іншою версією міфу, Тіресій був покараний Афіною, яку він випадково побачив оголеною під час купання, або Герою, суперечку котрої із Зевсом розв'язав на користь останнього. Див.: Słownik kultury antycznej / [red. R. Kulesza]. – Warszawa, 2012. – S. 476.

²⁷ Maleczyński K. Bolesław III Krzywousty / K. Maleczyński. – Kraków, 2010. – S. 80–85.

²⁸ Kadłubek W. Op. cit. – S. 188.

справи. Зазвичай такі форми покарань стосувалися переважно дрібних порушень, злочинців не засуджували на смерть, але тілесне каліцтво мало нагадувати їм самим і членам громади про допущений гріховний вчинок. Реальне унаочнення стало чітким свідченням існування безкомпромісного суду, з яким не варто було конфліктувати.

У подіях на Русі XII ст. «Київський літопис» зберіг цікавий опис поведінки бунтівного ростовського єпископа Феодора²⁹: «Не лише світським, а й монахам, ігуменам і священикам був немилостивим задиракою: одним людям випалював голови і бороди, іншим – очі, а також урізав язика, ще інших розпинав на стінах та немилосердно мучив, прагнучи від усіх привласнити майна»³⁰.

Плани суздальського князя Андрія Боголюбського створити власну митрополію з метою незалежитися від Київської митрополії закінчилися невдачею. Втім, він зберіг вплив на єпископат власних земель. Таким ієрархом з волі князя став Феодор – нерукоположений самозванець, не визнаний іншим духовництвом. Відтак було прийнято рішення відправити Феодора до Києва, щоб отримати єпископське освячення з рук митрополита. Таїнство, однак, співпало зі злочинами єпископа, занотованими літописцем. Автор зазначив, що єдиною причиною переслідування людей було намагання отримання від них матеріальних статків. Додатковим текстологічним затавруванням Феодора став перелік застосованих ним покарань, а відтак – вчинених злочинів, як то осліплення чи відрізання людям язика. Тож не дивно, що він загинув у схожий спосіб – його побили, відрізали язика, відрубали праву руку й осліпили³¹.

Тематика смертної кари, як і форм тілесних покарань, майже завжди викликали критику дослідників Середньовіччя. Жорстокість і варварськість покарання злочинців, часто засуджених за дрібні злочини проти громадського правопорядку, вважалися часто невмотивованими. Тим часом цитати, наведені в статті засвідчують, можливо, цілком протилежне: майже кожний випадок засудження злочинця до того чи іншого покарання виглядав правомірним і логічним. Наратори подавали докладні пояснення причин кожного такого рішення. Дуже часто злочинців звинувачували у зраді, наклепі, вдаючись до конкретної аргументації порушень закону³². Потрібно зазначити й порядок та форму винесення вироків, які в той час вважалися звичними нормами звичаєвого права. Тому образ середньовічного правосуддя може не завжди здаватися зрозумілим сучасникам, адже через поверхове ознайомлення з документами не завжди зрозумілі самі причини присудження злочинцеві того, а не іншого виду покарання. Наведені в статті фрагменти з кількох польських і руських джерел є лише незначною частиною обраної тематики. Обширність джерельного матеріалу вимагає подальших студій цієї проблеми.

Переклад з польської Івана Глинчака (Івано-Франківськ, Україна)

²⁹ Чоловіка літописець також називав Федорець, в характерний погордливий спосіб підкреслюючи діяння того. Див.: *Latopis Kijowski*. – S. 186, przyr. 10.

³⁰ *Ibidem*. – S. 186–187.

³¹ *Ibidem*. – S. 187.

³² В даному епізоді доречною виглядає категоризація згаданого поняття «зради» у праці Маріуша Шиманського. Див.: *Szymański M. Zdrada w „Rocznikach” Jana Długosza / M. Szymański // Kuźnia Młodych Historyków*. – 2004. – Т. 1. – S. 15–22.

The article shows the examples of death penalties and mutilations, descriptions of which are laid in the oldest Polish and Ruthenian chronicles. The XIIth century is found as the upper chronological line because of the fact that it was a significant period of development in such kind of records. Thereupon in the article fragments of such historiographic sources were taken on: «Kronika Polska» of Gall Anonim, «Kronika Polska» of Wincenty Kadłubek, «Powieść minionych lat» and «Latopis Kijowski». The purpose of the article is the demonstration of similar motives, that rulers of Poland and Rus' head in issuing of the capital punishments and mutilations, which is based on quotes concerning beheading, hanging, dismembering and abacinating.

Key words: Middle Ages, Poland, Rus', execution, defacement, verdict, chronicle, litopys.

Анна Вуйцік-Мадей (Краків, Польща)

УДК 794.1/394(438):94(477)

ББК 63.3(4Укр)4

ЧИ ГРАЛИ В ШАХИ НА РУСІ ТА ПОЛЬЩІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ?

Епоха Середньовіччя знала безліч розваг, котрими займалися на дозвіллі всі люди, незалежно від суспільного стану. Серед чималої кількості забав величезної популярності набували різноманітні настільні ігри. Однією з них, яка не тільки тренувала людський розум, а й приносила конкретні зиски з точки зору азарту, були шахи. Польські хроніки і руські літописи поспешили на описи, що можуть підтверджувати існування шахів у цих країнах доби Середньовіччя, втім численні скарби матеріальної культури, що походять однаково як з теренів Польщі, так і Русі, засвідчують факт їхнього використання серед усіх відомих тоді суспільних прошарків.

Ключові слова: гра в шахи, Русь, Польща, розваги, Середньовіччя, кості, Київ, Чернігів, Гнездув.

Суспільство доби Середньовіччя в Польщі й на Русі не було надто диференційованим. Визначником належності до стану були, головню, матеріальні статки. Хоча найбідніших людей і панівні еліти відрізняло багато що, одна риса залишалася спільною: бажання знайти собі відповідну розвагу, яка би потішала у вільні від основної роботи чи різновиду діяльності хвилини.

У обох країнах тоді було відомо чимало ігор і забав, які б дозволили розслабитися, потренувати своєї сили, відвагу чи розум. Головною розвагою доби Середньовіччя традиційно залишалося полювання, яке дозволяло добре потренувати тіло, розвивати тактичне і стратегічне мислення залежно від масштабів справи та навчитися використовувати спеціально дресированих для цього тварин (собак, хижих птахів тощо).

Вже за праслов'янських часів відомі різноманітні ігри, які у своєму первинному вигляді могли мати магичний або обрядовий характер, а їхні учасники вживали

предмети ворожби для визначення майбутнього¹. Відомі випадки, коли для цього типу ігор вживалася палиця, позначена надрізами, яку підкидали вгору і перевіряли, в бік якої сторони світу вона впала. Це й було відповіддю на питання, як вчинити в тій чи іншій ситуації. Існують гіпотези, що стверджують: такого типу ігри використовувалися з метою ворожіння, чаклунства, але з часом перетворилися в джерело розваги².

У середньовічній Польщі, як і на Русі, охоче грали в кубики (кості). Вони виготовлялися з кістки звіриного плесна, обробленого свинцем, щоб часом збільшити випадковість вдалого кидка³. Вживали й спеціальні позначення кубиків⁴. У пізньому Середньовіччі виробництво кубиків стало прерогативою так званих спеціалістів роївників. Ця настільна за характером гра невдовзі стала дуже азартною, а тому логічно була засуджена Церквою. До найвідоміших прикладів гри в кубики, якщо йдеться про записи в польських джерелах, належить випадок із краківсько-сандомирським князем Казимиром Справедливим, коли той зіграв у кості з дуже азартним підданим. За свідченням Яна Длугоша: «Однієї ночі князь Казимир [...] розпочавши гру в кубики з лицарем, своїм зброєносцем Яном з Конар, затягнув цю гру аж до опівночі. Коли в цій забаві то перемагав князь, то лицар, щоб закінчити цю чудову гру, яка давала різні результати, і піти відпочити, за взаємною згодою було прийнято, що одна гра вирішить остаточний результат. Один і інший грали з величезним азартом і надією здобути перемогу, нагородою ж було визначено велику кількість срібла. Насамкінець князь, котрий переміг Яна, отримав нагороду як переможець. Тим часом, рицар Ян, переживаючи, що програв цілий свій маєток за одну гру, так завівся, що випивши забагато вина, вдарив князя зі всієї сили рукою в обличчя [...]»⁵.

Настільні ігри були популярними однаково як в Польщі, так і на Русі вже від раннього Середньовіччя. Про це свідчать насамперед численні археологічні знахідки з обох країн. Дуже цікаві артефакти репрезентовані археологічними дослідженнями Земляного Городища, Ладоги, Пскова чи Гнездува, де виявлено ряд різнобарвних скляних пішаків, призначених для настільних ігор, визнаних предметами скандинавського походження. Такими ж скарбами можуть похвалитися терени Києва, а також Чорної Могили в околиці Чернігова і Честовіці⁶. Визнано, що настільні ігри найчастіше велися між двома особами відповідною кількістю позначених камінців, фігур або пішаків, які поміщалися в конкретних положеннях на спеціально виконаній для цієї мети діаграмі, що мала певні позначення для різновиду цієї гри⁷.

Однією з поширених тоді настільних ігор вважалися шашки, відомі вже в стародавньому Єгипті під назвою зенет (*zenet*). У Середньовіччі цю гру називали *alquerque*. Планшет для гри мав 25 крапок, складених у вигляді квадрата, який складався з рівних рядів 5 на 5. Вони змикалися між собою лініями, поділеними навскіс

¹ Leciejewicz L. Mały słownik kultury dawnych Słowian / L. Leciejewicz. – Warszawa, 1972. – S. 132.

² Kopaliński W. Opowieści o rzeczach powszednich / W. Kopaliński. – Warszawa, 1988. – S. 185–186.

³ Leciejewicz L. Op. cit. – S. 132.

⁴ Szymański W. Słowiańszczyzna Wschodnia / W. Szymański. – Wrocław, 1973. – S. 157.

⁵ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego / [red. I. Tatarczukowa]. – Warszawa, 2009. – Ks. V–VI. – S. 140.

⁶ Duczko W. Ruś Wikingów – Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej / W. Duczko. – Warszawa, 2007. – S. 62, 76, 96, 146, 183, 184, 198.

⁷ Kopaliński W. Op. cit. – S. 185–186.

і на квадрати. Кожен з учасників гри володів 12 пішаками, які могли пересуватися вперед на одне поле і збивати пішака супротивника, перескакуючи його. Існує переконання, що близько XII ст. цю гру називали *дами* з огляду на перевтілення пішака у прикінцевій фазі гри⁸. У Середньовіччі шашки грали на шахівниці. Це підтверджує знахідка у Вроцлаві-Закжові у вигляді шматка шахівниці з пішаками різнокольорового скла⁹.

Актуальним є питання, чи в середньовічних Польщі і Русі також грали в шахи. Про існування всіх вищезазначених ігор свідчать головно скарби матеріальної культури, бо писемні джерела у більшості випадків «мовчать». Схожа ситуація й у випадку шахів. Існування цієї розваги у польських і руських землях також засвідчені винятково археологічними знахідками.

Первинно шахи, які, як ми знаємо, походять з теренів Далекого Сходу, носили назву *шатрандж* і поширилися в Європі через трансазійські і транс європейські торгові контакти. Вони, між іншим, примандрували на Русь через купців, які подорожували шляхом із-за Чорного моря. Існує припущення, що до Польщі шахи могли потрапити через Русь із Візантії¹⁰.

Опосередковано гра в шахи згадується у писемних джерелах. У Польщі одним з таких прикладів є «*Віслицькі статуту*», в яких XI стаття повідомляє, що батьки, які не визначили до цієї пори своїм наслідникам жодного статку, не відповідатимуть за їхні борги, що виникли в результаті гри в кості або шахи¹¹. Теми шахів торкається й епізод з краківського університетського життя першої половини XV ст., коли студентів застерігали: «Пантруйте не гру в шахи, але поглиблюйтеся в питання фізики»¹². Як можемо собі уявити, шахи мусили бути тоді доволі поширеною розвагою серед студентів, які, напевно, віддавалися їй охочіше, ніж науці. На завершення про популярність цієї гри можуть також свідчити деякі дворянські герби з використанням символу шахівниці. До таких можна віднести герби Брошниць, Бужевої, Лебеда, Верушова, Вискота чи Забави¹³.

На жаль, у літописній традиції на Русі гра в шахи залишалася без уваги. Про їхній вжиток, як і у випадку польських теренів, ми знаємо також винятково завдяки археологічним знахідкам. Зокрема найбільшу кількість шахів з першої половини XIII ст. знайдено в прикордонному із землями Рюриковичів Сандомірі. До повного комплекту шахів для гри двох осіб у вказаній знахідці бракувало всього лише трьох фігур, вироблених з оленього рогу на геометричний арабський зразок¹⁴. Найбільші фігури висотою 23 і 25 мм, а найменші – від 17 до 19 мм.

Інші приклади знахідок шахових фігур походять з Помор'я (острів Волін чи Гданськ), а також з краківського Вавеля, де вдалося відшукати фігуру у вигляді вежі, що походить з XII ст. (на жаль вона пропала під час Другої світової війни)¹⁵. Безсумнівно,

⁸ Ibidem. – S. 188.

⁹ Leciejewicz L. Op. cit. – S. 132.

¹⁰ Piwowarczyk D. Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV–XV wiek) / D. Piwowarczyk. – Warszawa, 2000. – S. 159.

¹¹ Statuty Kazimierza Wielkiego / [oprac. O. Balzer]. – Poznań, 1947.

¹² Kowalczyk M. Krakowskie mowy uniwersyteckie z pierwszej połowy XV wieku. – Wrocław, 1970. – S. 60.

¹³ Piwowarczyk D. Op. cit. – S. 161.

¹⁴ Leciejewicz L. Op. cit. – S. 132.

¹⁵ Piwowarczyk D. Op. cit. – S. 159.

до одного з найцікавіших відкриттів можна зарахувати знахідки з Гродна, датовані XII ст. Це прекрасно виконана шахова фігура, висічена зі світлого каменю у вигляді вежі, схожої на військовий човен, який використовувався в середньовічну добу на Німані. Це різновид човна, що завдяки роботі розташованих під палубою веслярів міг рухатися вперед і назад. Уздовж кожного борту завішувалися щити, виготовлені з мигдалевого дерева. У самому човні зображені чотири воїни: двоє сиділи на протилежних боках палуби, один стояв на дзьобі човна, інший – при кермі¹⁶.

Шахові фігури виготовлялися з різноманітних матеріалів – залежно від того, наскільки заможним був їхній власник: з деревини, ебенового дерева, слонової кістки, а також срібла і золота. Як переконливо вказує описана вище знахідка з Гродна, бували й шахи, вирізані з каменю. Шахівниця ж не обов'язково мусіла бути кольоровою; інколи траплялося, що кольоровими лініями ділилися лише поля.

Самі ж принципи гри після прибуття шахів до Європи зазнали значних змін. Перш за все, вважається, що фігури мали віддзеркалювати своєрідне середньовічне уявлення про суспільні стани, в яких обов'язково існував король, лицар, тобто тура, священник, тобто слон, а також селянин, тобто звичайний пішак¹⁷. Шахові фігури в європейській версії гри змінили дальність своєї дії, що значно вплинуло на динаміку забави. Одна з найістотніших змін, напевно, торкнулася деяких фігур другого ряду, зокрема відомого в Середньовіччі під назвою генерала або радника. Близько XV ст. ця фігура перетворилася в королеву, котра мала зовсім інше призначення, адже з тих пір могла ходити на довільну кількість полів шахівниці, а не як досі – всього на одне поле. Свою дальність дії збільшив також слон, який раніше вирушав уперед тільки на два поля по діагоналі. Доволі важливим був також новий принцип гри, який передбачав, що кожен пішак, який доходить до межі шахівниці, може стати не тільки королевою, але будь-якою іншою фігурою, за винятком очевидно, короля¹⁸.

Шахи дуже швидко поширилися серед польських і руських середньовічних еліт, будучи розвагою не тільки вищих станів. Насамперед, завданням гравців було якомога краще практикувати розумові вправи, розвивати військове мислення¹⁹. Як і більшість інших ігор, шахи зіткнулися з рішучим опором духівництва, яке бачило в них лише знаряддя для розсіювання уваги людей, їхнього відволікання від загальніших релігійних і духовних потреб²⁰. Подальша доля гри в шахи, зрештою, в доволі очевидний спосіб могла дражнити Церкву. Не мусило минути багато часу, перш ніж вона стала азартною грою, в якій ставки бували справді високими – крім грошей, грали також, наприклад, на землю²¹.

Отже, ми бачимо, що шахи, як у Польщі, так і на Русі, в популярності не відрізнялися нічим від інших, культивованих тоді серед еліт та нижчих прошарків суспільства настільних ігор. Вони були одними з тих забав, які швидко поширилися серед усіх станів польського і руського суспільства. Про це свідчать деякі, здебільшого

¹⁶ Śladami dawnych kultur – dawna Ruś. – Warszawa, 1957. – S. 376.

¹⁷ Piwowarczyk D. Op. cit. – S. 159.

¹⁸ Kopaliński W. Op. cit. – S. 187–188.

¹⁹ Piwowarczyk D. Op. cit. – S. 162.

²⁰ Kopaliński W. Op. cit. – S. 187–188.

²¹ Piwowarczyk D. Op. cit. – S. 158.

польські, пізньосередньовічні записи в хроніках. Попри відсутність у руських літописах характерних свідчень, доказом використання шахів на дозвіллі та їхньої популярності є численні археологічні знахідки.

Якщо йдеться про тренування інтелекту, тактичного і стратегічного військового мислення, то в Середньовіччі задля цього використовували всі можливі на той час види настільних ігор, зокрема кості, шашки та шахи, хоча їхні правила переважно невідомі.

*Переклад з польської Марії Саведчук
(Івано-Франківськ, Україна; Варшава, Польща)*

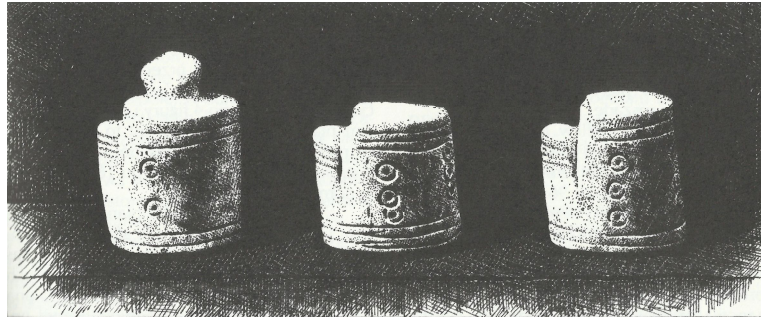
The Middle Ages period knew a lot of ways to entertain people from every social group. Back then many different types of games were very popular, and the board games were the most favourite kind. One of them, which not only exercised human mind but also brought fair profits, in a gambling sort of meaning, were chess. Polish and Ruthenian chronicles don't show any signs of their existence in medieval times, however there are lots of archaeological finds, coming from territories of Poland and Rus', that seem to confirm usage of chess among all and every social group.

Key words: game of chess, Rus', Poland, entertainment, Middle Age, bones, Kyiv, Chernigiv, Gniezdów.

1. Шахи з Гродна. Човен-вежа з Гродна.

Джерело: Śladami dawnych kultur – dawna Ruś. – Warszawa, 1957. – S. 376.

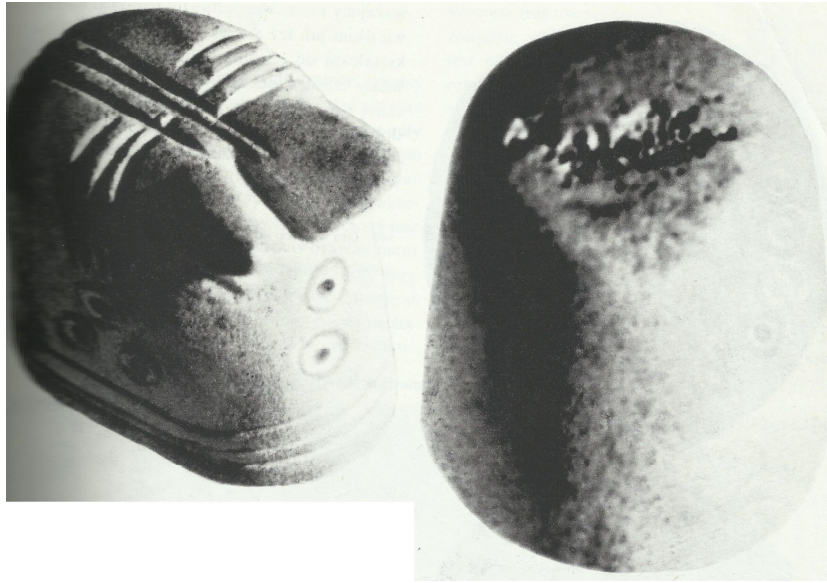
2. Шахи із Сандомира.

Джерело: Kopaliński W. Оповіді о речах повсездних / W. Kopaliński. – Warszawa, 1988. – S. 187.

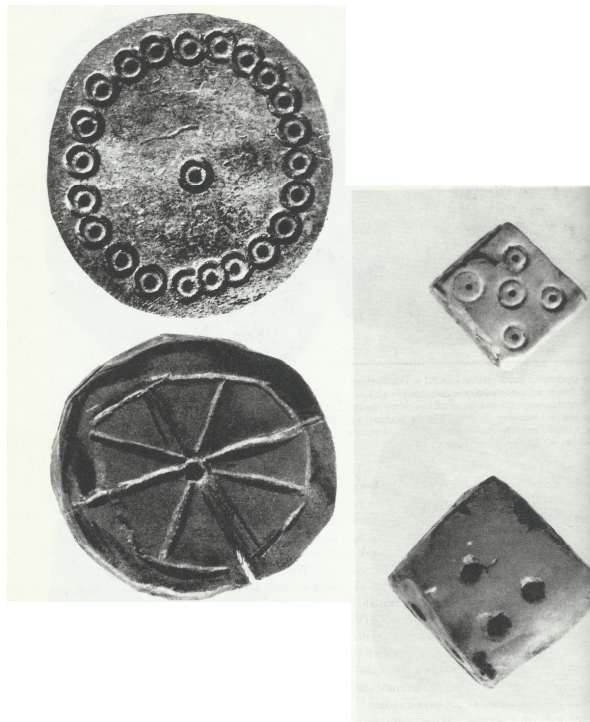
3. Шахи із Сандомира. Зверху від лівого боку: король, гетьман, вежа, кінь.

Джерело: Dowiat J. Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w. / J. Dowiat. – Warszawa, 1985. – S. 454.

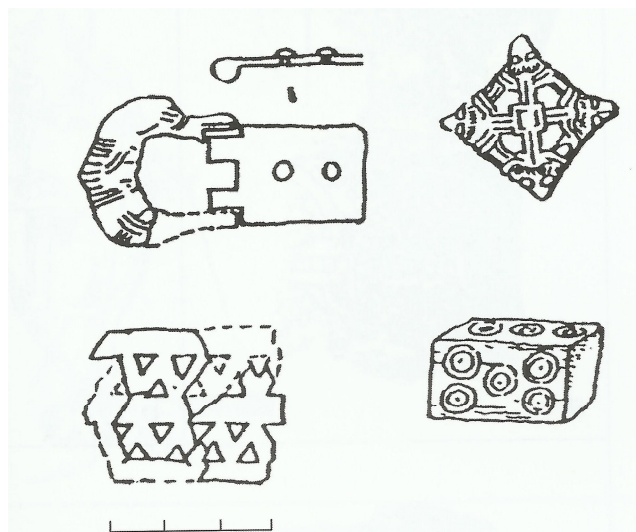
4. Шахи із Сандомира, XI ст. Гінець (зліва), пішак.

Джерело: Dowski J. Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w. / J. Dowski. – Warszawa, 1985. – S. 455.

5. Шашки та кості з Дорогичина і Гданська XII ст.

Джерело: Dowski J. Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w. / J. Dowski. – Warszawa, 1985. – S. 456.

6. Кості для гри.

Джерело: Duczko W. Ruś Wikingów – Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej / W. Duczko. – Warszawa, 2007.

Марчін А. Клеменський (Краків, Польща)

УДК 271.4:(477)+(431.4)

ББК 63.3 (4Укр)

МОНАСТИРІ АВГУСТИНЦІВ-ЄРЕМІТІВ НА РУСІ ТА В СІЛЕЗІЇ: СПРОБА ПОРІВНЯННЯ ФУНДАЦІЙ

У статті, шляхом порівняльного аналізу, досліджено фундації та фінансову підтримку монастирів августинців-єремітів у Сілезії (Гродкув, Хойнув, Держонюв, Вроцлав) та на Русі (Брест Литовський, Парчев, Гродно). Автор дійшов висновку про самотійну фінансову ініціативу чину в землях католицької Сілезії, натомість на Русі брати мусіли покладатися на всебічну підтримку керівних династій, головно, великих литовських князів та польських королів, оскільки їхні осередки виникали в містах із переважно православним населенням. Цим пояснювалася значна майнова підтримка їхніх осередків на Русі, оскільки августинці-єреміти не могли покладатися на допомогу бідних місцевих католицьких згромаджень.

Ключові слова: монастирі, Польща, Русь, єреміти, Сілезія, Церква.

Діяльність Ордену августинців-єремітів у Європі досі не знайшла належного висвітлення у працях істориків. Не так багато студій на цю тему й у Польщі. Серед кількох найважливіших – роботи о. Гжегожа Утха¹ і Софії Кратохвїл про августинські

¹ Uth G. Szkic historyczno-biograficzny Zakonu Augustjańskiego w Polsce / Uth G. – Kraków, 1930.

монастирі в польських землях², а також стаття Габрієли Вонс про жебручі ордени (мендиканти) середньовічної Сілезії³. Особливої уваги варта праця Адальбера Кунжельмана про Баварську провінцію августинців-єремітів, яка охоплювала польські, литовські та руські терени⁴, а також серія статей Тадеуша М. Трайдоса, присвячених августинським конвенціям у Бресті Литовському⁵. На тему августинських осередків у державі Тевтонського ордену Пруссії чимало написав Мар'ян Біскуп⁶. Також важливим є доробок Вацлава Колака, присвячений казимирському монастирю⁷.

Перелічені дослідження не зорієнтовані на вивчення фінансування монастирів, а, радше, досить побіжно описують їхню діяльність. Причиною слабкої зацікавленості цією конгрегацією є мала кількість джерел, багато з яких було знищено й загублено у вирі лихоліть попередніх століть. Збереженню архівних матеріалів теж не сприяв факт того, що значну частину августинських монастирів знищили за Реформації.

Сам орден августинців-єремітів утворився внаслідок появи папської булли *Licet Ecclesie*, оголошеної Александром IV 9 квітня 1256 р.⁸. За документом відбулося укладення унії між різними конгрегаціями пустельників, які отримали в користування статут св. Августина⁹. Тож августинці-єреміти з пустельного стали жебручим орденом, який початково розвивався на теренах Італії та Німеччини. Пізніше, протягом XIV ст., виникли осередки в Сілезії (Хойнув, Гродкув, Вроцлав, Дзержонюв). У Польському королівстві перші місії з'явилися у Велюні і на Казімежі в Кракові, де виникнення монастиря в 1342 р. профінансував Казимир III. Осередок відіграв важливу роль, оскільки звідси монахи відправлялися для створення нових осередків по всій країні, особливо на приєднаних східних землях.

² Kratochwil Z. Augustianie w Chojnicach (1356–1819) / Z. Kratochwil // Rocznik Gdański. – 1989. – № 49. – S. 23–47; Ejusdem. Augustianie w Ciechanowie (1356–1864) / Z. Kratochwil // Studia Płockie. – 1996. – № 24. – S. 151–166; Ejusdem. Augustianie w Warszawie. Kościół i klasztor św. Marcina / Z. Kratochwil // Warszawskie Studia Teologiczne. – 1994. – № 7. – S. 191–216; Ejusdem. Augustianie w metropolii lwowskiej od końca XIV do połowy XIX wieku / Z. Kratochwil // Roczniki Teologiczne. – 1995. – R. 42. – № 4. – S. 67–103.

³ Waś G. Zakony mendykantkie na średniowiecznym Śląsku / G. Waś // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka. – 1998. – № 53. – S. 415–434.

⁴ Kunzelmann A. Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten. Drittel teil. Die Bayerische Provinzbisum Ende des Mittelalter / A. Kunzelmann. – Würzburg, 1972. – Seria : Cassiciacum. – Bd. XXVI. – S. 51–84.

⁵ Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru augustianów w Brześciu Litewskim w świetle archiwaliów konwentualnych (do końca XVII w.) / T. M. Trajdos // Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej / [red. M. Derwich]. – Wrocław 2013. – Seria : Opera ad historiam monasticam spectantia. – Series I : Colloquia 9. – S. 385–411; Trajdos T. M. Augustianie w Brześciu Litewskim pod panowaniem rosyjskim / T. M. Trajdos // Hereditas Monasteriorum. – 2014. – Vol. 5. – S. 13–25.

⁶ Biskup M. Średniowieczna sieć klasztorów w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach (do 1525 roku) / M. Biskup // Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek / [red. H. Gapski, J. Kłoczowski]. – Lublin, 1999. – S. 49–70. Тут наведений лаконічний опис історії монастирів Сворнегаць, Решлі, Хойниць, Святого місця (*Heiligenbeil*) і Паттолен.

⁷ Kolak W. Klasztor augustianów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie do połowy XVI wieku: fundacja, rozwój, uposażenie i rolakulturalna / W. Kolak. – Kraków, 1982.

⁸ Bullarium Ordinis Eremitarum S. Augustini. Period usformationis 1187–1256 / [hrsg. B. van Luijk]. – Würzburg, 1964. – Seria : Cassiciacum. – Bd. XVIII. – S. 128–130, № 163.

⁹ Зокрема, унію прийняли такі згромадження: вільгельмітів (у Польщі мали осередки в Ліп'янах та Щецині), янбонітів, бретинезів, тосканських пустельників та інші, кілька менших. Див.: Uth G. Op. cit. – S. 9–10.

Усі польські монастирі належали до Баварської провінції, але 1431 р. за порадою провінціала Єжи з Шогтала (*Valle Speciosa*), з метою полегшення адміністрування провінції, відбувся поділ на вікаріати. На теренах Польщі таких було три: Краківський (із центром у Казімежі), Мазовецький (Варшава) й Руський, який охоплював три монастирі в Гродно, Парчеві й Бресті Литовському, де й затвердили місце осідку вікарія¹⁰.

Монастирі августинців-єремітів у Сілезії.

Гродкув. Найстарший августинський монастир у Сілезії виник у Гродкуві (*Grottkou*), перша згадка про який походить з 6 жовтня 1294 р., коли титулярний єпископ Лакедемону Ян надав августинцям-єремітам з Гродкува 40-денний відпуст для всіх паломників, які відвідуватимуть храм у святкові дні¹¹. Це найстарший августинський монастир у Сілезії, а ініціатором його появи став, радше, сам Орден августинців-єремітів, адже про його фінансову підтримку місцевою владою Гродкува, зокрема родом Погожелів, джерела інформації не залишили¹². Про функціонування ж монастиря теж, на жаль, не володіємо достатніми даними. Можливо опосередковано про це свідчать згадки про діяльність августинців у Нисі, що логічно пов'язати з монастирями в Гродкуві, адже обидва міста розташовувалися під владою одного єпископа. Відтак не виключено, що гродкувські августинці-єреміти виконували якісь душпастирські чи інші послуги в Нисі¹³. Монастир перестав існувати під час Реформації 1559 р., його будівлі віддали на потреби міського шпиталю, а до сьогодні від них не залишилося й сліду.

Хойнув. Ще одним осередком августинців Сілезії був монастир у Хойнуві (*Haunau*), занотований від 1299 р. У березні того року місцевий парох Лютер, зі згоди єпископа Вроцлава й жителів Хойнува, продав августинцям площу під будівництво монастиря за ціною 15 гривень¹⁴. Найправдоподібніше це ініціювали самі ж ченці, які хотіли розбудувати мережу власних монастирів по всій Сілезії. Відомо, що в 1442 р. місцеві монахи власним коштом вибудували одну з оборонних веж у північно-західній частині міста. Монастир ліквідували під час Реформації, найімовірніше, 1535 р., за наказом легницького князя Фрідріха II¹⁵.

Дзержонюв. Перша згадка про монастир у Дзержонюві (*Reichenbach*) датується 1329 р., коли при ньому згаданий настоятель Миколай¹⁶. Такі дослідники, як Пшемислав Вішенський чи Дагмара Адамська припускають, що осередок постав тоді ж,

¹⁰ Uth G. Op. cit. – S. 29–30; Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru. – S. 388.

¹¹ Kunzelmann A. Op. cit. – S. 49; Reisch C. Geschichte des Klosters und Kirche St. Dorothea in Breslau / C. Reisch – Breslau, 1908. – S. 3; Neuling H. Schlesische Kirchorte und ihre Kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters / H. Neuling. – Breslau, 1902. – S. 83.

¹² Jurek T. Ród Pogorzelów / T. Jurek. – Kraków, 2005; Rutkowska-Płachcińska A. Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możnowładcze założenia targowe w XIII wieku / A. Rutkowska-Płachcińska // Studia z dziejów osadnictwa. – 1965. – T. 3. – S. 39–67.

¹³ Вказана гіпотеза виглядає найправдоподібнішою, за що щиро вдячний др. Єві Вулкевич (листування від 25 листопада 2014 р.).

¹⁴ Kunzelmann A. Op. cit. – S. 49.

¹⁵ Ibidem. – S. 50.

¹⁶ Codex Diplomaticus Silesiae (далі – CDS) / [hrsg. C. Grünhagen, K. Wuttke]. – Breslau, 1903. – Bd. 22 : Regesten zur schlesisches Geschichte 1327–1333. – № 4847.

коли й монастирі в Хойнуві й Грудкові, а отже в 90-х рр. XIII ст., як фундація свідницько-яворського князя Болеслава I. Контраргументом наведених припущень є факт про згадку *platea mendicantium* з фальсифікації 1300 р., яка, втім, що не виключено, могла виникнути на підставі оригінального документа¹⁷. Однак політична й господарська діяльність того була настільки активною, що цілком можна допустити його безпосередню участь у фундації цього монастиря. Знаємо доволі багато джерельних нотаток про надання монастиреві в Дзержонюві з 1387, 1394 та 1447 рр.¹⁸. У 1425 р. тут пройшла провінційна капітула, на якій провінціалом обрали монаха з Регенсбурга, Бертольда Пухгаузена. З огляду на реформаційні настрої у місті на початку XVI ст. августинці-єреміти залишили монастир, і 1525 р. сілезький генеральний вікарій згромадження о. Панкратій Геєр, за згодою вроцлавського монастиря, продав їхні будинки Вольгану фон Бітшену¹⁹. Це єдиний сілезький монастир згромадження, який досі зберігся.

Вроцлав. Найважливішим августинським монастирем у Сілезії був заснований між 1351 і 1354 рр. на гроші імператора Карла IV монастир Св. Дороти у Вроцлаві. Чеський король та володар Священної Римської імперії у такий спосіб хотів відзначити пам'ятну зустріч з Казимиром III у Вроцлаві, у ході якої обговорювалося негативне рішення папи римського щодо вилучення Вроцлавської дієцезії з-під юрисдикції Гнезненської архидієцезії²⁰. Часом можна зустріти оповідь, наче костел августинців-єремітів був символом доброго співжиття чеської, польської та німецької спільноти у Вроцлаві, засвідченої потрійним патронатом святині: св. Вацлава, св. Дороти й св. Станіслава, тобто покровителів усіх перелічених націй. Добре задокументована середньовічна історія монастиря²¹ дозволила К. Рейшові написати про нього книгу²². Останні вроцлавські августинці-єреміти покинули місто 1530 р. Монастирські будівлі, натомість, згодом перейшли францисканцям з монастиря Св. Якова²³.

Монастирі августинців-єремітів на Русі.

Брест Литовський – монастир Матері Божої, Усіх Святих й Святої Трійці. Найстаршою фундацією серед руських монастирів названого чину вважається монастир Брест Литовського, історія якого добре збережена завдяки архівним джерелам головно новітнього часу. Про цей осередок також написано монографічне дослідження, в якому,

¹⁷ Wiszewski P. Zakony z terenu dawnego księstwa świdnicko-jaworskiego. Życie klasztorne od XIII wieku do pierwszej ćwierci XVI wieku / P. Wiszewski. – Świdnica ; Jawor, 2001. – S. 43; Adamska D. Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu / D. Adamska. – Poznań ; Wrocław, 2005. – S. 96–97; Schlesisches Urkundenbuch / [hrsg. W. Irgang, H. Appelt, J. Joachim]. – Köln, 1998. – Bd. 6 : 1291–1300. – № 479.

¹⁸ Adamska D. Op. cit. – S. 96–97.

¹⁹ Kunzelmann A. Op. cit. – S. 54.

²⁰ Gilewska-Dubis J. Życie codzienne mieszczan wrocławskich w dobie średniowiecza / J. Gilewska-Dubis. – Wrocław, 2000. – S. 67–68.

²¹ Státní Ústřední Archiv v Praze. – Řád Maltézský-Listiny. – Sign. 100, 1847.

²² Reisch C. Op. cit. – S. 3.

²³ Kunzelmann A. Op. cit. – S. 60–61; Waś G. Op. cit. – S. 163.

втім, за браком середньовічних джерел або ж їхній поганий стан, найдавніші сторінки історії обителі не найкращої якості.

За новітніх часів навіть самі ченці вважали (історики закону бр. Херрера чи бр. Мілентіус), що монастир у січні 1380 р. заснував литовський князь Вітовт. Утім, як припустив Т. Трайдос, це виглядало б неможливим з огляду на язичницькі переконання того та відсутність будь-яких повноважень у землях Брест Литовського, де тільки 1390 р. виникла перша місцева парафія²⁴. Версія, наче Вітовт заснував августинський монастир близько 1410 р., також слабка, бо десь на початку XVI ст. акт заснування був знищений²⁵. Відомо, що литовський князь надав цей документ у Тракайському замку (на острові озера Гальве), де серед свідків нотувалися члени княжого оточення: Осцік, Мінгайло, Видмін, Войцех Монівід, Станіслав Чупурна чи Олехно²⁶.

Августинська фундація від самого початку створення була змушена змиритися з близьким сусідством єврейського кладовища, проте важко з'ясувати чи існував цей цвинтар у часі виникнення їхнього осідку. Однак у подальших суперечках монахів з євреями ключовим було питання, хто першим появився в даних землях²⁷. Що цікаво, монастир постав на віддалі від міста. Відомо, що перший монастирський склад сюди прибув з Казімежа під Краковом, першим настоятелем став якийсь Рельман, а перші монастирські будинки споруджувалися з дерева²⁸. Землі ченців знаходилися між єврейським цвинтарем і річкою Ухринка. Окрім цього, князь Вітовт з часом надав їм село Костомлоти, три з половиною гектари земельних угідь, а також фільварок над Бугом та невелике озеро, призначене для вигодовування риби на потреби монахів²⁹. Чин отримав і дві корчми в місті та різні форми доходів з княжих маєтків (чинш, сіль, віск чи десятину)³⁰.

Як зауважив Т. М. Трайдос, рішення Вітовта настільки улестити орден виглядало виправданим, адже монастир постав на землях, де католики були меншістю. Тут ще діяли місійні групи католицьких проповідників³¹. Від XV ст. згадок про функціонування монастиря поменшало, причиною чого могли бути неспокойні часи систематичних ворожих набігів, які почастишали ближче до XVI ст. Так, у 1500 р. татари знищили монастирський комплекс, у зв'язку з чим 24 квітня 1502 р. король Олександр Ягеллончик на прохання місцевого настоятеля Яна заново затвердив

²⁴ Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru. – S. 386–387; Uth G. Op. cit. – S. 73–74.

²⁵ Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru. – S. 387; Uth G. Op. cit. – S. 74; Królik L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVII wieku / L. Królik. – Lublin, 1983. – S. 359; Kratochwil Z. Augustianie w metropolii... – S. 83; Kunzelmann A. Op. cit. – S. 77–78.

²⁶ Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru. – S. 387, przyp. 12.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem. – S. 388–389; Т. М. Трайдос використовує у своїй праці дуже цікаве, нетипове джерело з Університетської бібліотеки Вільнюса, відоме як «*Index seu Tabula Conventus Smae Trinitatis in Brześć P. P. Ord. Erem. S. Augustini* [...]». Це пом'яник монастиря, укладена, як енциклопедія, що дійсно виглядає невластиво для документів цього типу.

²⁹ Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru. – S. 389.

³⁰ Ibidem. – S. 390.

³¹ Ibidem.

фундацію Вітовта, підтвердив усі попередні монастирські права і привілеї³². Окрім королівської конфірмації, монахи в 1505 р. мусили боротися задля повернення неправомірно втрачених земель. Так, на Брестському сеймі вони підтвердили, що шляхтич Філіп Костомлицький безпідставно загарбав їхні землі в Костомлотах³³. Справа затягнулася аж до 1558 р., коли чин домігся вигнання Костомлицьких з цього села³⁴. Із пізнішого часу знаємо про значно більшу кількість різноманітних судових майнових справ. Зрештою, монастир августинців-сремівів Бреста Литовського протягом двох століть був єдиним з-посеред католицьких осередків міста, проіснувавши до скасування в 1830 р.

Парчев – монастир Божого Тіла, Св. Леонарда й Св. Мартина. Єдина фундація Руського вікаріату, яка виникла тут за підтримки вельможного Яна з Чижова в 1447 р.³⁵. Однак Анна Сохацька у своїй біографії, присвяченій йому, написала, що: «Релігійні фундації самого Яна з Чижова не пов'язувалися з монастирськими костелами. Кармелітів у Львові і августинців у Парчеві заснував, замінюючи правителів»³⁶. На жаль, дослідниця не навела розлогішого коментарю. Однак відомо, що Парчев був королівською власністю³⁷, тож авторське припущення є до певної міри обґрунтованим. Проте традиція чину засновником осередку називає саме Яна з Чижова³⁸. Генеральний візитатор Польської провінції о. Фелікс Міненсіус у 1606 р. в монастирі Казімежа мусів бачити фундаційний документ Парчевського монастиря³⁹, який, однак, не зберігся до цього часу. Це мав бути добре наділений землями й чиншовими доходами осередок. На жаль, ми не в стані докладно окреслити усіх його надань, як і реконструювати його діяльність доби Середньовіччя. Монастир був знищений унаслідок татарського набігу 1544 р., а документація згоріла⁴⁰. З пізніших часів маємо згадки про спроби ревіндикації монастиря. Так, наприклад, 1610 р. генерал згромадження о. Вільгельм Фульгінас мав доручити провінціалові о. Феліксу Яскловському повернути монастир, однак тоді це втілити не вдалося; наступного разу спроба провінціала о. Петра Островського теж зазнала невдачі⁴¹. Тож монастир проіснував заледве 97 років.

Гродно – монастир Святої Трійці. Ще один монастир августинців на Русі, про який мало відомо, з огляду на брак джерел. Фундатором осередку вважається король

³² Ibidem; Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przed tym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia / [oprac. J. Radziszewska]. – Warszawa, 1978. – S. 575–577.

³³ Katalog Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa / [opr. S. Krzyżanowski]. – Kraków, 1907. – T. 1 : Dokumenty pergaminowe. – № 906; Kolak W. Katalog Archiwum oo. Augustianów w Krakowie / W. Kolak. – Kraków, 1996. – S. 238.

³⁴ Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru. – S. 391–392.

³⁵ Uth G. Op. cit. – S. 72; Kolak W. Klasztor augustianów... – S. 15; Kunzelmann A. Op. cit. – S. 78.

³⁶ Sochacka A. Jan z Czyżowa, namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półkozów w średniowieczu / A. Sochacka. – Lublin, 1993. – S. 216.

³⁷ Dzieje Lubelszczyzny / [opr. St. Kuraś]. – Warszawa, 1983. – T. 3 : Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego – S. 174–175.

³⁸ Kunzelmann A. Op. cit. – S. 78.

³⁹ Uth G. Op. cit. – S. 72; Kunzelmann A. Op. cit. – S. 78. Див.: «Autographum Casimiriae vidi, datum Cracouiae anno millesimo quadringentesimo quadragesimo septimo, die sexton decimo Martij».

⁴⁰ Kolak W. Klasztor augustianów. – S. 15; Trajdos T. M. Dobra i dochody klasztoru. – S. 387.

⁴¹ Uth G. Op. cit. – S. 72.

Олександр Ягеллончик, який 1503 р. мав видати акт про заснування монастиря, а близько 1506 р. побудувати костел з монастирем «*in foro Germanorum*», тобто на німецькому ринку⁴². Знаємо, що польський володар обдарував монастир доходами з млинів і підміських ланів, відомих згодом як Давкощизна й Роконощизна. З часом їх мав зайняти гродненський капелан з костелу Св. Миколая отець Мацей, через що дійшло до конфлікту між ним й монахами, розв'язаного тільки вироком короля Сигізмунда I Старого в 1522 р.⁴³. Пізніше запусіті монастирські землі в невідомій кількості перейшли у власність гродненського пароха (тобто монастир, вочевидь, мусив бути знищеним у одній з численних пожеж Гродна). Після 1625 р. до Гродна було відправлено для вивчення ситуації о. Фелікса Яскловського, якому доручили розслідувати справу нелегальної передачі монастирських земель через пароха (видно, що о. Яскловський був відповідальним у провінції за відбудову монастирів, оскільки його діяльність відома і в Парчеві, і в Гродні). Винесення вироку доручили натомість віленському єпископові Євстахієві Волловичу, в результаті чого парох мав віддати августинцям-єремітам частину підмонастирської землі і збудувати на ній дерев'яний монастир з костелом. Проте виконанню вироку зашкодили епідемія в місті, а згодом шведський напад⁴⁴.

Висновки. Генеза осередків монастирських фундацій у Сілезії й на Русі впродовж аналізованого проміжку часу була різною. Зокрема, монастирі в Хойнуві й Грудкові постали з ініціативи самих ченців, які викупували землі під будівництво. Натомість монастирі в Держонюві й Вроцлаві стали монаршими фундаціями свідницько-яворського князя Болеслава I й імператора Карла IV. На теренах же Русі й Великого князівства Литовського фундації були переважно прерогативою керівної династії. Королівськими стали надання монастирям Гродна й Парчева (якщо, звісно, погодитися, ніби Ян з Чижова заклав монастир від імені короля), а великокняжим – у Бресті Литовському.

Важливо підкреслити, що в Сілезії згромадження августинців-єремітів було набагато самостійнішим, ніж на східних землях. Перша причина цього доволі прозаїчна, адже Сілезія під кінець XIII ст. була повністю католицьким тереном. Тому ченці могли дозволити собі певні ініціативи, не очікуючи допомоги світських осіб. Натомість монастирі на сході виникали в містах, де переважали православні мешканці. Відтак вони позбавлялися шансів на фінансову підтримку з боку міст, а також убогих невеликих католицьких спільнот. Монастирі на сході до певного часу також були місійними осередками (особливо в нещодавно наверненій до християнства Литві), ченці ключовим завданням мали поширювати християнство латинського обряду, тому відповідно вимагали на місцях підтримки від володарів.

Переклад з польської Ольги-Марії Гнип (Львів, Україна)

⁴² Ibidem. – S. 74.

⁴³ «*Decretum regium in causa inter priorem et fratrem Ord. Eremit. S. Augustini monasterii SS. Trinitatis in civitate Grodnensi et Mathiam Capellanum s. Nicolai eiusdem civitatis ratione duarum desertarum terrarium Dawxowszczyzna et Rokonoczyzna*», див.: Ibidem.

⁴⁴ Ibidem. – S. 75.

The aim of this article is to make the attempt at comparing the foundations of monasteries of the Order of Hermits of Saint Augustine in Silesia (Grodków, Chojnów, Dzierżoniów, Wrocław) and in Ruthenia (Brest-Litovsk, Parczew, Grodno). The problem of the independent foundational initiatives is addressed – since Silesia used to be entirely Catholic and in Ruthenia the monks had to rely on the support of the monarchs, due to the fact that their facilities were being established in the cities dominated by Orthodox believers. This resulted in a significant financial endowment of the monasteries in Ruthenia, because the Order of Hermits of Saint Augustine could not count on suitable support from the indigent Catholic communities.

Key words: *monasteries, Poland, Ruthenia, Hermits, Silesia, the Church.*

TERRA COSSACORUM

ТА РІЧ ПОСПОЛИТА В XVI-XVII СТ.

Юстина Галушка (Краків, Польща)

УДК 328.1/.3:94(477)

ББК 63.3(4Укр)45

СТАВЛЕННЯ РУСЬКИХ СЕЙМИКІВ ДО РЕФОРМОВАНИХ ВІРОВИЗНАНЬ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ УПРОДОВЖ 90-х рр. XVI ст.

У 90-х рр. XVI ст. релігійні справи в політичному й суспільному житті Речі Посполитої й надалі займали істотне місце. Атмосфера релігійної свободи, яка до того часу існувала, почала відходити в минуле. Щораз частішали навернення в католицизм, вимирали можновладні роди, які досі опікувалися протестантами. Зміни приніс 1596 рік, а також укладена Берестейська унія. Відтепер шляхта зосередилася на посиленні розколу в Православній церкві, тож справи реформаційних конфесій трактувала маргінально. Сеймикові інструкції становлять дуже цікаве джерело для пізнання оцінок шляхти у найважливіших справах, які тоді турбували суспільство. Окрім несуттєвих записів, які використовувалися в сеймикових інструкціях, автором обрано найбільш істотні аргументи й такі, що могли впливати на ставлення шляхти з інших сеймиків, а також безпосередньо на сеймах. У випадку Руського воєводства немає зв'язку між кількістю протестантів, які тут мешкали, зі ставленням до них на сеймиках шляхти.

Ключові слова: *Руське воєводство, Річ Посполита, Католицька церква, сеймики, православ'я, шляхта, Берестейська унія, протестантизм, реформаційні конфесії, релігійні дисиденти.*

Важливим аспектом для пізнання історії Речі Посполитої є сфера взаємодії між різними конфесіями, між якими часто точилися гострі суперечки, зберігалася помітне напруження, торкаючись найвищих кіл духовництва. Це питання актуалізувалося наприкінці XVI ст., коли практично домінуюча позиція Католицької церкви залишалася збереженою й атмосфера релігійної свободи, яка досі існувала, почала стрімко зникати. Почастішали конверсії на католицизм, вимирали можновладні роди, які до тієї пори опікувалися, зокрема, протестантами. Для всіх тих релігійних громад надзвичайно важливим виявилось визнання Варшавською конфедерацією релігійних свобод усієї шляхти, тому й православні могли покликатися на це рішення після 1596 р. у боротьбі з Берестейською унією.

Хронологічними межами статті обрано 90-ті рр. XVI ст. – переддень появи в 1596 р. нової конфесії, що безповоротно змінило етноконфесійні дискусії на руських

сеймиках. Після 1596 р. окремі сеймики зосередилися на розколі в Православній церкві, щоразу маргінальніше розглядаючи справи інших конфесій.

Перша половина правління короля Сигізмунда III пройшла під знаком боротьби за ухвалення виконавчих актів до Варшавської конфедерації. Тоді з'явилася численна полемічна література, тісно пов'язана з темами, що виносилися на сеймики і сейми, «процесу» й «екзекуції конфедерації». Відкрила той період дискусія на конвокаційному сеймі 1587 р., під час якого було зроблено зусилля уточнення кари та санкцій за порушення релігійного спокою. Характерними рисами польських дисидентів, особливо активних під час війни за «процес конфедерації» в 1587–1609 рр., були неоднотайність й брак узгодженості дій. Близько 1593 р. це трансформувалося в повільну, але наростаючу стагнацію їхнього середовища, поступовий занепад, увінчаний насамкінець перемогою католиків у прийнятті необхідних для них рішень сеймової конституції.

Справедливо, що в цей період серед дисидентів наростало відчуття дискримінації та зростаючої загрози з боку переважаючих у країні католиків. Посилення вимог земських сеймиків у актуалізації на сеймі питань, пов'язаних з діяльністю конфедерації й покарання виступів проти релігійної свободи, стали помітними ознаками постійно зростаючої конфесійної боротьби в Речі Посполитій, а також втрати впливів адептів різних відгалужень християнства на державну політику¹. Недарма ж, початок баталій за встановлення виконавчих актів для конфедерації припав на період безкоролів'я, найкращий для досягнення поставлених цілей момент².

Шляхта Руського воєводства наполягала на ухваленні Варшавської конфедерації на сеймику перед конвокацією після смерті Стефана Баторія 1586 р. Ця згадка з'явилася на початку конфедерації Руського воєводства, що свідчило про ваду, яку прив'язано до встановлених під час першої конвокації в січні 1573 р., установчих засад. Варто звернути увагу терміни, які вживали представники руської шляхти при характеристиці свого становища. Знать визнавала Варшавську конфедерацію як одну з базових для розвитку Речі Посполитої: «[...] оскільки для всіх у Речі Посполитій основою є права, на яких вони стоять і якими упорядковуються, відтак, при них обіцяємо та клянемося якнайміцніше стати під нашою вірою та честю [...] *salva quoque confederatione generali warschoviensi de dissidentibus in religione*, якою все у всьому оберігаємо і до неї *iuxta illius continentiam* пристаємо»³.

Дискусії щодо підтвердження Варшавської конфедерації тривали під час сейму 3–9 березня 1587 р., і їх характер значно відрізнявся від січневих перемовин 1573 р.⁴. Насправді йшлося лише про врешті погоджене у Варшаві підтвердження конфедерації між різними у вірі делегатами, яку «[...] на нинішньому сеймі залишаємо цілою для

¹ Wisner H. Walka o realizację konfederacji warszawskiej za panowania Zygmunta III Wazy / H. Wisner // *Odrodzenie i Reformacja* (далі – OiR). – 1974. – Т. 19. – С. 129.

² Lepszy K. Walka sejmowa o konfederację warszawską / K. Lepszy // *OiR*. – 1959. – Т. 4. – С. 115.

³ *Konfederacja województwa ruskiego we Lwowie 7 stycznia 1587 r.* // *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі – AGZ) / [oprac. A. Prochaska]. – Lwów, 1909. – Т. 20 : *Lauda wiszeńskie 1572–1648*. – С. 54, № 33.

⁴ *Dyaryusz sejmu konwokacji warszawskiej* // *Scriptores Rerum Polonicarum* (далі – SRP). – Kraków, 1887. – Т. 11. – С. 40–55.

внутрішнього спокою, а коли б щось більше, понад це, стало потрібним для її зміцнення, то це швидко вчинять стани Королівства, духовний і світський»⁵.

Брак дотримання рішень Варшавської конфедерації викликав у Речі Посполитій велике занепокоєння, зокрема у справі релігійних хвилювань у Кракові 23–26 травня 1591 р.⁶. За словами Петра Скарги, то були невинні забави студентів. Заворушення спровокували «запальні й гнівні брати євангеліки, які можуть бути як вовки поміж овець з гострими мечами, або невинні стоячих били, копали, сікли, мордували». Автор оповідки хвалив католиків, які, залишившись слухняними владі, не вдалися до помсти, але зберегли надію на сатисфакцію при посередництві влади. Не всі, насправді, були настільки терпимими й покірними. Деякі все ж постановили відплатити євангелікам за пролиту кров і свій «гнів й зажерливість обернули на стіни й дерево»⁷.

До трагічних подій, пов'язаних із краківським побиттям, за словами аріанського хроніста (найімовірніше Матея Радецького), призвела поведінка студентів, які в той час, про що не згадував Петро Скарга, не жаліли ні гробів, ні тіл, особливо представників євангельської віри. Спустошили вони й дім шляхтича Яна Пшиковського, який займався дуже своєчасними, як на тоді, справами, звільняючи своїх підданих від панщини, а власний двір віддавши на потреби шпиталю для вбогих⁸.

Відповіддю на події в Кракові стали систематичні з'їзди протестантської шляхти в Хмельнику й Радомі. Король обіцяв забезпечити мир та безпеку своїм підданим різних конфесій, проте його вчинки не отримали належного схвалення. Сенатори, занепокоєні ситуацією серед іновірців, звернулися до Сигізмунда III з проханням скликання сейму. В листі учасники засідання в Радомі серед іншого записали: «[...] ми дізналися, що для того, щоб свавілля було покарано якнайшвидше й це [рішення. – Ю. Г.] укріпилося [...] заради чого, як і для інших справ Речі Посполитої слід якнайшвидше скликати сейм»⁹.

Краківські події й справи різновір'я також обговорювалися на Люблінському з'їзді 9 квітня 1592 р. Скликана на нього шляхта підготувала кілька листів до сенаторів і знаті окремих земель, зокрема, Русі¹⁰. У цьому листі автор (як підозрював Євгеній Барвінський, ним був Миколай Зебжидовський¹¹) занотував наміри Люблінського з'їзду, його постанови (напевно, окреслені в окремому документі), а також просьбу поставитися з розумінням до потреб Речі Посполитої, особливо на сеймі, який, за їхнім проханням, мав скликати Сигізмунд III. В інструкції до сеймиків останній підкреслив потребу створення інструментів з дотримання послууху при виконанні норм права, які б уможливили запобігання таким випадкам у майбутньому. Йшлося також про власний

⁵ Ibidem. – S. 50–51.

⁶ Notatka starosty przedeckiego, Mikołaja Korzcińskiego, w rodzinnym raptularzyku o zburzeniu obu zborów // Żelewski R. Materiały do dziejów reformacji w Krakowie. Zaburzenia wyznaniowe w latach 1551–1598 / R. Żelewski. – Wrocław, 1962. – S. 170.

⁷ Przebieg wypadków w oświeceniu Piotra Skargi // Żelewski R. Op. cit. – S. 178.

⁸ Dobrowolski K. Nieznana kronika arjańska 1539–1605 // Reformacja w Polsce. – 1926. – T. 4. – S. 168.

⁹ List pp. senatorów do Braci z strony zjazdu w Radomiu // SRP. – 1911. – T. 21. – S. 17.

¹⁰ Kopia listu do Rusi i Litwy z tegoż zjazdu Lubelskiego // SRP. – 1911. – T. 21. – S. 35.

¹¹ Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592 / [wyd. E. Barwiński] // SRP. – Kraków, 1911. – T. 21.

досвід та розпорядження не допустити схожих ситуацій, а в разі повторення провадити суворе слідство і відшукати винних¹².

Події в Кракові з 1591 р. також знайшли віддзеркалення на земських сеймах, у руських землях. Галицька шляхта, зібрана на місцевому сеймику, в інструкції 31 липня 1592 р. для послів вального сейму наказувала своїм представникам знову порушити конфесійне питання. «Процес», згаданий в наступному пункті інструкції, мав стати кроком при побудові справді толерантної держави. Йшлося про ухвалення серії виконавчих актів, без яких Варшавська конфедерація не могла б існувати. Планувалося також запровадити санкції за її недотримання, способи пошуку тих, які виступали проти суспільного спокою й відповідного для них покарання: «Конференцію між дисидентами у справах релігії, щоби не порушувалася й не зазнала шкоди, варто пильнувати, і з тих, хто є причиною заворушення, зборами справедливості з обвинувачених хай буде вчинена його величністю королем, а процес най проводиться за згодою всіх воєводств»¹³.

Схожими є інструкції від 4 серпня 1592 р. для послів, які репрезентували на вальному сеймі Белзьке воєводство. У документі рекомендовано: «Мир між дисидентами у справах релігії хай буде скріплений [...] ті ж, хто піддають сумніву, хай будуть покарані»¹⁴. В інструкціях шляхта також покликала не тільки на Варшавську конфедерацію, а й на королівську присягу і дискусії щодо релігійних справ під час виборчого сейму, який затвердив Сигізмунда королем Речі Посполитої. Вони не були долучені як постанови до ухваленої конституції, немає їх також і в добірці права «*Volumina Legum*». Проект передбачав підтвердження миру *inter dissidentes de religione*, дотримання його положень усіма без винятку станами: королем, шляхтою, духовництвом, королівськими урядниками тощо. Всі високопоставлені особи й посадовці мусили мати додані у своїй присязі слова про дотримання постанов конфедерації. Шляхта згадувала також у доданій нижче інструкції *pacta conventa* запропоновану Сигізмундові III, а також ухвали Віслицького сейму, який уповноважив послів актуалізувати на коронаційному сеймі тему конфедераційних переговорів та кари стосовно учасників можливих заворушень¹⁵.

Осторонь конфесійного питання не залишилася й шляхта, зібрана 31 березня 1593 р. на сеймику у Вишні. Вже на самому початку ухвали зазначалося: «На тому сеймі слід обговорити і домовитися *contra violatores confoederationis inter dissidentes de religione utriusque parti serviens*, а з тих, котрі, якими б вони не були, збурюватимуть збори, щоб досягти достатньої та неодмінної справедливості, а також композиції і *inter status*, дотримуватися постанов минулого сейму»¹⁶.

¹² Instrukcyя królewska na sejmiki powiatowe // SRP. – 1911. – Т. 21. – S. 87.

¹³ Instrukcyя sejmiku halickiego posłom na sejm walny, w Haliczu 31 lipca 1592 r. // AGZ. – Lwów, 1931. – Т. 24. – S. 10, № 7.

¹⁴ Instrukcyя sejmiku posłom na sejm walny, w Belzie 4 sierpnia 1592 roku // AGZ. – Т. 26. – S. 53, № 30. (машинопис).

¹⁵ Konstytucye, na Sejmie electionis, pod Warszawą tempore inter regni post mortem Stephani magni regis Poloniae pro die 30 Junii złożonej, namawiane ku po przysiężeniu królowi nowoobranemu A. D. 1587 // SRP. – 1887. – Т. 1. – S. 247–259.

¹⁶ Uchwały sejmiku wiszeńskiego, w Wiszni 31 marca 1593 roku // AGZ. – Lwów, 1909. – Т. 20. – S. 94, № 56.

Як впливає з вищезгаданого фрагмента, шляхта з Перемишльської землі, а разом з тим Львівської і Сяноцької, всерйоз занепокоїлася новими змінами в країні й щораз частішими виступами проти релігійної свободи. На їхню думку, ухвала приписів до Варшавської конфедерації мала відбутися у спосіб, погоджений і можливий для сприйняття обома партіями (тобто протестантами й католиками) без зважання на суспільне походження винних, що, врешті, мало б урівняти для всіх покарання за спроби дестабілізувати ситуацію в країні.

У сусідній Холмській землі справи внутрішньодержавного спокою посідали важливе місце під час сеймикових засідань місцевої шляхти. Так було й у 1593 р., коли знать надала своїм представникам на вальний сейм повноваження допомогти ухвалити постанови про засади дотримання Варшавської конфедерації, особливо за умов від'їзду короля до Швеції та викликаного цією подією релігійного неспокою: «Внутрішній порядок, який мав би бути за відсутності Його королівської величності, даємо розпорядження панам послам з інших воєводств про це погодити й постановити, маючи перед собою звичай наших предків і нас самих, як варшавський порядок після виїзду короля Генріха, втім едикт короля Стефана *contra tumultus* у Кракові, прийнятий через московську війну. А щоб ми в цілому були заспокоєними, то, чого на попередньому сеймі не дало свого ефекту, прохання братів наших, які відрізняються від католицької релігії, подбати про це повинні пани послы, щоб те, що трапилося, було покарано, і зараз, за відсутності Його королівської величності, і на майбутнє, щоб такого більше не повторювалося, і щоб встановлений порядок *inter dissidentes de religione* не дратував, а братерська любов між нами»¹⁷.

Безсумнівно, зацікавленими в релігійних справах були й мешканці Подільського воєводства, які зібралися в Кам'янці-Подільському 27 липня 1592 р. Вже в перших реченнях своєї інструкції подільська шляхта актуалізувала справи іновірців, зокрема необхідність збереження релігійного миру, віднайдення й покарання винних у розпалюванні неспокою в Кракові. Важливим виглядало порозуміння з іншими коронними станами. Шляхта звертала увагу й на необхідність зосередитися на дотриманні постанов Варшавської конфедерації, процесі укладення конфедерації та інструкції *compositio inter status*. Коли ж скликаний сейм не зміг дослідити цієї справи, подільська шляхта наказала своїм представникам, щоби «просили Його королівську величність, скликати для того самого окремих сейм»¹⁸.

Сейм 1592 р., натомість, пройшов без прийняття необхідних конкретних рішень, залишаючи при цьому затвердженим проект конституції про призначення уповноважених для виміру покарання у справі краківських інцидентів. У ньому згадувалося про потребу докладення зусиль королем, який «[...] нам присягнув оберігати цей мир, погоджувати його, до того [що. – Ю. Г.] під його боком відбувалося,

¹⁷ Instrukcja posłom na sejm z sejmiku, w Chełmie 23 marca 1593 roku // Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668 (далі – ASCH) / [oprac. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes]. – Lublin, 2013. – S. 80, № 23.

¹⁸ Instrukcja abo artykuły sejmiku kamienieckiego, pro die 27 julii złożonego, na sejm walny Koronny, przez Ich M. Pp. Posłom obranym, Mikołajowi Jazłowieckiemu z Buczacza Śniatyńskiemu, Starostom, Stanisławowi Gulskiemu Barskiemu Staroście, Andrzejowi Potockiemu Podczasemu Kamienieckiemu dana // SRP. – T. 21. – S. 202.

й сам це ставив на розгляд у своїй інструкції під час сеймиків»¹⁹. Спеціальна комісія урядників, яка мала бути створена згідно з тим проектом для розслідування справи, включала представників сенаторів і послів (одного католика та євангеліка). Вони мали проаналізувати справу *sine ira et studio*, незважаючи на власні релігійні переконання – передусім через небезпеку повторення таких безчинств²⁰.

Сигізмунд III у цій справі покликався також на мандат короля Стефана Баторія з 1578 р., виданий напередодні виїзду на війну з Московським царством, з приводу неодноразових міжрелігійних заворушень у Кракові. Після того скликана на сеймі комісія складалася з краківського єпископа Петра Мишковського, ректора Академії Якова Гурського, воєводи й старости Петра Зборовського, краківського радника Михайла Малечковського, бургомистра, радників і представників шляхти. Вони уклали текст згідно з ординацією, яку король затвердив і подав на розгляд станів, зокрема актуалізуючи питання кращої координації дій різних судових органів, чого бракувало під час релігійних занепокоєнь 1574 р. (події спровокували католики, головню, студенти Краківської академії й місцевий плебс, у результаті чого було сплюндровано й зруйновано общину християн-євангеліків)²¹. Цей королівський мандат передбачав кроки з практичної реалізації постанов Варшавської конфедерації, проте не отримав схвалення сейму, залишаючи за собою лише авторитет володаря. Незважаючи на це, міжконфесійна ситуація стабілізувалася й до кінця правління Стефана Баторія заворушень не було²².

На інквізиційному сеймі промову до короля й сенаторів виголосив представник кальвіністського віровизнання Святослав Оржельський. Переповідаючи події у Вільно й Кракові з 1591 р., він слушно зауважив про зумисність та провокативність окреслених вчинків, які аж ніяк не могли трактуватися випадковими інцидентами, особливо за присутності в столиці короля. Обурювали С. Оржельського й факти нападі не тільки на зібрання шляхти, а й на шпиталь для вбогих та хворих і, навіть кладовище. Влада не вжила протягом трьох днів жодних контрдій, не старалася схопити винних чи почати розслідування, хоча немало щодо цього обіцяла зробити. Автор промови висловлювався від імені всіх послів, які просили негайного й суворого покарання винних, здатного б розвіяти розчарування й смуток постраждалих. Нехтування цією справою могло, за словами промовця, спровокувати наступні заворушення, в яких не слід було винуватити протестантів, що сумлінно дотримувалися миру й спокою²³.

Резонансні події в Кракові 1591 р. й безплідні наради сейму 1592 р. лише наступного року дозволили сформувати спеціальну постанову «*Про тих, хто завдає неспокою*»²⁴, в якій висловлювалося занепокоєння бурхливими краківськими подіями. Втім зобов'язання щодо її виконання вступали в дію лише через декілька місяців. На

¹⁹ Konstytucye o warunkach mieszkania Pańskiego, przeciwko praktykom i naprawie Rzpltej // SRP. – Т. 21. – S. 312.

²⁰ Ibidem. – S. 312.

²¹ Ibidem.

²² Tazbir J. Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontreformacji / J. Tazbir. – Warszawa, 1987. – S. 165.

²³ Ibidem. – S. 176.

²⁴ Volumina Legum (далі – VL) / [wyd. J. Ohryzko]. – SPb., 1859. – Т. 2. – S. 342.

сеймику, скликаному в серпні 1593 р. до Белза, шляхта на самому початку інструкції для своїх послів згадувала постанови *inter dissidentes de religione* серед змісту «Генрикових артикулів», присяги короля Сигізмунда III, а також Віслицьких постанов. Послам наказувалося наполягати на покаранні тих, хто цей мир «збурює», та реалізації *compositio inter status*²⁵.

Шляхта сусідньої Холмської землі, натомість, рекомендувала підтвердити постанови проти заворушень Стефана Баторія. На прохання «відособлених від релігії католицької братів наших» мали запобігати, щоби в країні не доходило більше до жодних випадків, які б підривали положення *dissidentes de religione*²⁶. Сучасників стурбував виїзд короля до Швеції, адже це могло спровокувати нові заворушення. Обов'язок гарантувати безпеку й можливе придушення заворушень та провокацій ліг на старосту й міську владу. Учасників виступів дозволялося судити й карати. Коли ж поміж судьями не було одностайності, трибунали мали стати наступною інстанцією, яка повинна була розв'язати проблемне питання²⁷. У разі вбивства чи поранення будь-кого з тих, хто виступав проти влади, жодного службовця не мали притягувати до відповідальності.

Багато рішень сейму 1593 р. прийняли за умов відсутності Сигізмунда III, втім з його поверненням до країни вони втрачали свою дію. Однак проблема врегулювання міжконфесійних відносин у Речі Посполитій, збереження в країні миру для представників усіх релігійних громад залишалася актуальною і на вальному сеймі. Вага проблеми виглядала величезною. Дотримання попередніх сеймових постанов ставало все важчим з огляду на їх тимчасовість. Можливо, через потребу нового ухвалення базових положень про заворушення релігійного змісту й захисту тих, кому через власні конфесійні переконання загрожувала смерть, ці справи було винесено на загальнодержавний розгляд. Вони ставали предметом дискусій під час самих вальних сеймів, засвідчуючи хвилювання з даного приводу серед шляхти всієї Речі Посполитої.

Відповідно було сформульовано постанови 1596 р. Визначено, що кожен хто вчиняв чи був причетним до будь-яких заворушень і виступів, «має бути посаджений, покараний і контрольований, *salva appellatione* до Нас на Сейм: який справи, у перший тиждень сейму, поміж кримінальними справами має судити»²⁸. Також у цій постанові з'явився запис про її тимчасовість, адже йшлося про вивчення суті справи краківського заворушення 1591 р., пошук відповідальних та створення ефективного для цілої країни механізму протидії. Прийнято також виконавчі акти, які доповнювали постанови Варшавської конфедерації, маючи на меті покращити пошук лідерів заворушень і запобігти схожим випадкам у майбутньому.

У пізніших сеймових інструкціях з Руського воєводства питання збереження прав представників реформаційних конфесій більше не викликали такого зацікавлення, як у першій декаді правління Сигізмунда III. Найважливішими, натомість, стали

²⁵ Instrukcja sejmiku posłom na sejm walny, w Belzie 4 sierpnia 1592 roku // AGZ. – T. 26. – S. 53, № 30. (машинопис).

²⁶ Instrukcja posłom na sejm z sejmiku, w Chelmie 23 marca 1593 roku // ASCH. – S. 80, № 23.

²⁷ VL. – T. 2. – S. 343.

²⁸ Ibidem. – S. 366.

проблеми, пов'язані з розколом Православної церкви й боротьбою між уніатами й антиуніатами.

Переклад з польської Ольги-Марії Гнип (Львів, Україна)

In the '90s of the XVIth century religious affairs were still very important in the political and social life of the Polish-Lithuanian Commonwealth. That notwithstanding, the persistent spirit of religious disappeared and the conversion to Catholicism were more frequent, the noble families who were taking care of the Protestants were dying out. The changes were brought by 1596 and the Union of Brest henceforth the nobility more frequently focused on the issues of rupture with the Orthodox Church, while the problem of the reformed religions were marginalised. The regional council instructions provide an engrossing source of information about the gentry's views on the most important social issue. In spite of a very shorthand notation, the regional council instructions include essential arguments which could impact on attitude of nobility from the others regional councils and directly on the Parliament. In the case of the Ruthenian voivodeship there was no connection between the amount of the Protestants inhabiting the voivodeship and the demeanour of the nobility on regional councils, what is rather characteristic trend for whole the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: *Ruthenian voyewodship, Polish-Lithuanian Commowelth, Catholic Church, dietines, orthodoxy, gentry, Union of Brest, Protestantism, reformation confessions, dissidents.*

Каміль Качор (Краків, Польща)

УДК 355/359:930.2
ББК 63.3(4Укр)46

УЧАСТЬ КОЗАКІВ У ХОТИНСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1621 РОКУ НА СТОРІНКАХ ПОЛЬСЬКИХ ЩОДЕННИКІВ (МЕМУАРІВ)

У статті висвітлено участь запорозьких козаків у битві під Хотиним 1621 р. Завдяки польським джерелам ми маємо можливість реконструювати перебіг та загальне тло Хотинської кампанії очима її безпосередніх учасників. При написанні роботи використовувалися щоденники і мемуари королівського чиновника Якуба Собеського, воєначальника Станіслава Любомирського, рядового вояка (?) Прокопа Збігневського та магната Яна Остророга, щоденник якого базувався на розповідях його племінника. Отже, похід висвітлюється «очима» представників різних соціальних груп і професій. За аналізом наведених джерел можна стверджувати, що участь запорозьців у Хотинській кампанії, їхня мужність і героїзм посприяли спільній перемозі. У статті відтворено події впродовж серпня – жовтня 1621 р.

Ключові слова: *щоденники (мемуари), козаки, Петро Сагайдачний, Хотин.*

Коли в Речі Посполитій довідалися про поразку польських військ у битві під Цецорою, поляків охопив відчай. Ситуацію ускладнили систематичні татарські напади та замах Міхала Пекарського на короля Сигізмунда III Вазу. Похід гетьмана Станіслава Жолкевського у 1620 р., який мав запобігти прийдешній війні, натомість її пришвидшив. Коли перед Річчю Посполитою постала загроза неминучого конфлікту з Османською імперією, король звернувся до єдиного союзника, який міг надати допомогу в цій важкій хвилині, – запорозьких козаків. У Хотинській кампанії 1621 р. ті відіграли неабияку роль, узявши на себе основний тягар бою, оскільки сили султана Османа II головно спрямовувалися проти них. Дії козаків переважно залишилися невіддзеркаленими сучасниками, проте знайшли відображення в численних польських спогадах.

Найґрунтовніший за змістом щоденник (діаріуш), який містить опис бойових дій Хотинської війни 1621 р., написав Якуб Собеський (1591–1646), батько майбутнього польського короля Яна III Собеського. У своїй кар'єрі він обіймав посади сеймового маршала, руського воєводи і наприкінці життя – краківського каштеляна. Під час Хотинської кампанії він служив королівським чиновником (репрезентував особу короля у військовому таборі, володіючи правом ведення переговорів з противником)¹. Щоденник було написано безпосередньо під час Хотинської війни 1621 р., а в друкованому вигляді видано у 2-х частинах польським істориком Адамом Нарушевичем у Варшаві 1781 р. і Кракові 1829 р. У документі обсягом 77 сторінок міститься опис подій від початку серпня до 15 жовтня 1621 р. Завдяки повноті й точності нотатки мають велике історичне значення та становлять відмінне джерело для вивчення ходу Хотинської війни з точки зору учасника тих подій.

Опис діяльності козаків під Хотиним у Я. Собеського розпочинається 1 серпня 1621 р., при висловленні полякам недовіри запорозького гетьмана Яцека Бородавки². Гадаю, такі підозри були доволі виправданими. Поляки надали багато підстав для недовіри, придушуючи впродовж останнього часу козацькі виступи в Україні та вриваючи козацькі привілеї. Я. Бородавка вважав, що поляки протиставлять запорожців туркам, аби волею-неволею зробити їх причиною розв'язання війни. До того ж, за часів гетьмана Петра Сагайдачного польсько-козацькі відносини були щонайменш недружніми через цілу низку об'єктивних і суб'єктивних причин.

Автор протягом трьох тижнів на початку свого щоденника описував військові дії козаків у Молдавії і Валахії, коли ті під проводом Яцека Бородавки³ спустошували сільські території, аби уповільнити і послабити турецьку навалу на Хотин, що, зрештою, їм успішно вдалося⁴. У записі за 21 серпня міститься розповідь про те, як до польського табору після перебування у Варшаві й спілкування з королем прибув раніше

¹ Детальніше про Яна III Собеського див.: Podhorodecki L. Sobiescy herbu Janina / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1984. – Wyd. 2; Długosz J. Jakub Sobieski 1590–1646. Parlament arzysty, polityk i pamiętnikarz J. Długosz. – Warszawa, 1989.

² Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik wyprawy chocimskiej // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków, 1853. – S. 111.

³ Про Я. Бородавку див: Tyszkowski K. Jakób Nerodowicz Borodawka / K. Tyszkowski // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – Kraków, 1935. – Т. 2. – S. 342.

⁴ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 117–118.

усунений Я. Бородавкою экс-гетьман – Петро Конашевич Сагайдачний⁵. При поверненні зі столиці він отримав від Сигізмунда III чимало обіцянок в обмін на участь запорозького війська в Хотинській війні. До того ж, здається, володар волів бачити на чолі козацтва амбітного і лояльного Речі Посполитій П. Сагайдачного, ніж непередбачуваного авантюриста, яким був Я. Бородавка. Прибувши до Хотина, новий козацький очільник здобув половину перемоги, маючи королівське визнання і численні обіцянки. Та все ж булави гетьмана він досі не мав, а для цього слід було усунути від влади свого кривдника. Завдання виявилось досить простим, бо останній не мав належної популярності серед козаків, оскільки погано підготував військо до війни, яке через те зазнало в битвах з турками, особливо у Валахії, численних втрат. Доказом великої пошани П. Сагайдачного серед поляків слугують особисті емоції Я. Собеського після прибуття того до табору військ. Зокрема, він «[...] був дуже вдячний нашому гостю в таборі»⁶.

За свідченнями Я. Собеського, в ході розшуку Я. Бородавки, 29 серпня 1621 р. П. Сагайдачний зіткнувся з турецько-татарським військом. Зазнавши поранення в руку, він був змушений втікати, про що відомо лише з даного щоденника. Чому ж ніхто інший не зафіксував цієї події? Імовірно, автор досить детально фіксував усі події цих днів, пов'язані з козаками, через особливу його особисту увагу до них та постаті нового гетьмана. Можливо також сутичка з татарами і поранення П. Сагайдачного були ним використані задля повалення Бородавки, який досі не зумів належно подбати про захист підконтрольних козакам територій. Цей план, мабуть, виявився успішним, оскільки 1 вересня Я. Собеський повідомив про обрання новим гетьманом на військовій раді в Могилевську П. Сагайдачного та позбавлення булави Я. Бородавки: «[...] там же козаки відступили від Бородавки, а його [Сагайдачного. – К. К.] вибрали гетьманом»⁷. Імовірно, останній скинув Я. Бородавку, застосовуючи «нечесну гру», а автор, щоб не знеславлювати нового союзника, занотовану подію подав украй лаконічно. Втім, можливо авторові просто не було більше нічого про це відомо. У будь-якому разі Я. Бородавку невдовзі заарештували, а згодом стратили⁸.

Цього ж дня вночі козаки на чолі з новим гетьманом прибули до Хотина та отаборилися в долині над Дністром⁹. Розвідка боєм показала, що місце було обрано невдало через надто близьке розташування турецьких позицій, з яких запорожців систематично обстрілювали. Наступний запис Я. Собеського про козаків датується 10 вересня, коли Хотинська битва сягнула апогею. У цей день відбулася військова рада в гетьмана Кароля Ходкевича, у якій брав участь і П. Сагайдачний. За погодженням козацького очільника та інших учасників, коронний гетьман вирішив атакувати турецькі позиції під покровом ночі: «Вирішено: здійснити напад на турецький табір, який повинен відбутися з суботи на неділю. Присутність Сагайдачного на раді стало вагомою причиною для такого рішення»¹⁰. Пасажі про військову раду в Кароля Ходкевича за

⁵ Про П. Сагайдачного див.: Piotr Sahajdaczny // Starowolski S. *Wojownicy sarmaccy* / S. Starowolski. – Warszawa, 1978. – S. 274.

⁶ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego *Dziennik...* – S. 118.

⁷ *Ibidem*. – S. 123.

⁸ Інформації про страту Бородавки в щоденнику Я. Собеського немає, що є ще одним цікавим питанням.

⁹ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego *Dziennik...* – S. 125.

¹⁰ *Ibidem* – S. 140.

Я. Собеським повторили всі автори інших відомих діаріушів, за винятком лише Яна Остророга, який 10 вересня у своєму «Щоденнику» занотував: «Турки зітхнули»¹¹. Як відомо, попри великі ризики напад стався в ніч з 11 на 12 вересня, бо, як стверджував, Я. К. Ходкевич, це була найкраща форма захисту. Наслідки ж провалу атаки могли бути катастрофічними. Нічний штурм утім сильно виснажив захисників Хотина, чим турки все ж не зуміли скористатися. У досліджуваному щоденнику читаємо: «Згодом пішов дощ: запорозькі козаки побоювались, аби їх вогнепальну зброю і гвинтівки не замочило, бо в таку непогоду рушниця не матиме значного ефекту (також вплинув і прихід світанку)»¹². Плани наступного нападу провалилися через угорських дезертирів, які перейшли з польського табору в турецький і попередили турків про плани поляків¹³. Однак про цю подію відомо тільки від Станіслава Любомирського¹⁴ і Прокопа Збігневського¹⁵. Я. Собеський натомість повністю це оминув.

Цікавий запис Я. Собеського від 13 вересня, не відомий з жодних інших щоденників. Автор занотував убогість, котра панувала в козацькому таборі, причину чого він вбачав у неякісному забезпеченні війська Я. Бородавкою, ставлення до якого доволі критичне. Наратор серед іншого звинувачував колишнього гетьмана в поганому керівництві козацькими загонами у Валахії. Імовірно, думка Я. Собеського цілком суб'єктивна, втім його щоденник став для багатьох джерелом успішної компіляції, куди потрапив і наведений запис: «Вони [козаки – К. К.] вешталися по нашому таборі від намету до намету, просячи сіна: ми залишили їм в'язки, хто скільки зміг, і своїх же коней тим кормом та сухарями годували, бо не було вдосталь хліба. Його милість пан гетьман із власного провіанту давав корм для майже трьохсот коней, і посилав удосталь їжі для війська, яку здебільшого годувало коней листям і корою»¹⁶. Ситуація була серйозною. Важкі умови в козацькому таборі могли спровокувати відмову запорожців обороняти Хотин, що стало б катастрофою для поляків. Це розумів і П. Сагайдачний, який у листі гетьманові Я. Ходкевичу просив якомсь посприяти союзникам. Як видно з опису Я. Собеського, П. Сагайдачний, вочевидь, не бажав повторити долі Я. Бородавки, адже незадоволені козаки, більшість з яких становила чернь,¹⁷ могли скинути його на користь нового гетьмана, засудивши першого до смерті.

При описі подальших подій автор щоденника зазначав, що серед козаків ширилося невдоволення власним вкрай важким становищем¹⁸. У такій ситуації поляки швидко відправили до них своє представництво на чолі з Якубом Собеським задля

¹¹ Jana Hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków, 1853. – S. 23.

¹² Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 140.

¹³ Stanisława Lubomirskiego pod czas zego koronnego Dziennik wyprawy chocimskiej // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków, 1853. – S. 87.

¹⁴ Ibidem. – S. 85

¹⁵ Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków, 1853. – S. 52.

¹⁶ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 144.

¹⁷ До черні належали селяни-русини без правового статусу козака, які втім могли брати участь у походах, а іноді й політичному житті запорожців. Саме чернь усунула Петра Сагайдачного на користь Я. Бородавки (Tretiak J. Historia wojnycho cimskiej / J. Tretiak. – Kraków, 1921).

¹⁸ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 144.

залагодження справи. Вони високо оцінили старанність і мужність козаків та пообіцяли підняти оплату і розширити привілеї, за умов, що ті й надалі залишаться під Хотином аж до завершення кампанії. Криза польської політики і Речі Посполитої в XVII ст. часто поглиблювалася через недотримання схожих обіцянок. Я. Собеський нотував: «Прибуло до них представництво, задобривши словами, гідними їх кривавої служби, і запропонувавши подальше зміцнення Речі Посполитої: гаряче благали, а саме від його милості королевича, особа якого мала велике значення у них, аби до кінця у своїй відвазі себе присвятили»¹⁹. Автентичність свідчення підкреслює його відсутність у інших щоденниках учасників кампанії – Я. Остророга, С. Любомирського, чи П. Збігневського. Натомість Я. Собеський, за посадою, яку він обіймав, був ближче до описаних подій, тому немає підстав ставити під сумнів його слова.

Опісля завершення посольства Я. Собеського та даних запорожцям обіцянок бої продовжилися. 17 вересня (15 вересня в С. Любомирського²⁰) відбулася чергова військова нарада за участю верховних головнокомандувачів, зокрема П. Сагайдачного з козацькою старшиною²¹. Очевидно, що поляки почали серйозно ставитися до свого союзника, чого особливо не проявлялося під час гетьманування Яцека Бородавки. Відтак, важливість використання запорозького війська при обороні Хотина не викликала ні в кого жодних сумнівів.

На військовій нараді, за нотатками Я. Собеського, найактуальнішим питанням, за невизначеності під Хотином, була доля короля Володислава²². Гетьман навіть пропонував покинути фортецю. За словами Я. Собеського, присутні на зібранні «[...] від першого до останнього й без жодних заперечень погодилися на його ініціативу, пам'ятаючи минулорічні втрати. Пояснювали це тим, що тут, радше, один за іншого поляже, аніж вийде на волю»²³. Лешек Підгородецький (окрім Прокопа Збігневського, який загалом не подав жодних даних про військову раду²⁴) приписував той енергійний виступ П. Сагайдачному²⁵, хоча більшість мемуаристів вважали ним «колективного героя».

Цікаві записи Я. Собеського датовані 19 і 22 вересня, коли козаки атакували турецький табір, вирізавши чимало сплячих воїнів та пограбувавши обоз. Переляканий і розгублений візир, як вказував польський автор, «зустрівся зі смертю», але втік до лісу, з якого «виповз» наступного дня²⁶. 27 вересня Я. Собеський писав: «Весь день від турків ні слова»²⁷. Ця інформація дисонує зі свідченнями Я. Остророга, який описував важкі бої козаків цього дня²⁸. У С. Любомирського і П. Збігневського взагалі немає жодних нотаток, що засвідчує різне ставлення авторів до ведення поденних записів і оцінки подій, у яких вони брали або не брали участь.

¹⁹ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 144.

²⁰ Stanisława Lubomirskiego pod czas zego koronnego Dziennik... – S. 94–95.

²¹ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 146.

²² Ibidem. – S. 146.

²³ Ibidem. – S. 147.

²⁴ Prokopa Zbigniewskiego Dziennik... – S. 3–53.

²⁵ Tretiak J. Wojna chocimska... – S. 126.

²⁶ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 149–150.

²⁷ Ibidem. – S. 153.

²⁸ Jana Hrabi z Ostroroga Dziennik... – S. 29.

Наприкінці вересня Я. Собеський повідомляв про суттєве ослаблення сил захисників, особливо козаків, у зв'язку з чим було прийнято рішення почати переговори з турецькою стороною. Від імені Речі Посполитої вів перемовини Якуб Собеський. Інструкція для послів від 28 вересня містить згадку й про запорожців: «Аби козаки не сходили з Дніпра воювати з турецьким султаном, яких Річ Посполита повинна карати, прагнучи справедливості турецького султана і відшкодування завданих збитків»²⁹. Зазвичай турки ставили такі вимоги для стримування поляками козацьких атак на землі Османської імперії. Поляки ж прагнули обмеження і недопущення татарських нападів на терени Речі Посполитої. Однак інтереси запорожців при цьому також враховувалися, як видно із запису 2 жовтня: «[...], той, хто став причиною всіх бід, Бородавка, що коштувало йому життя, бо ж самі козаки його стратили. Іншого справедливого рішення козакам ми не могли дати, так як прищепили їм свою віру, і коли б ми її зламали, як би могли довіряти нам турки?»³⁰.

Фактично цим фрагментом досліджуваний щоденник завершує опис участі козаків у бою під Хотиним. Зважаючи, що джерело є найповнішим та найдетальнішим – посеред усіх інших чотирьох, усе ж варто згадати й про його недоліки. З певних причин Я. Собеський уникнув опису деяких подій Хотинської кампанії, зокрема: потужної турецької атаки на табір запорожців 3 вересня, засудження і страти Яцека Бородавки 8 вересня чи переміщення табору козаків ближче до польських позицій (23 вересня). Втім чимало спогадів у Я. Собеського запозичили й інші очевидці подій. Це відбувалося в лаконічний спосіб або під дещо іншим кутом зору. Навіть за наявності розповідей від першої особи щоденник Я. Собеського вимагає ретельних і критичних наукових студій.

Іншим, який, однак поступається за обсягом і точністю інформації попередньому, є «Щоденник» Станіслава Любомирського (1583–1649). За життя він займав багато важливих посад, з яких найвищим був уряд краківського воєводи. Під час Хотинської кампанії він обіймав уряд королівського чашника та виконував обов'язки коронного польського гетьмана Станіслава Конецьпольського, який на той час знаходився в полоні³¹. Після смерті під Хотиним 24 вересня 1621 р. Яна Кароля Ходкевича він, усупереч думці козаків, очолив союзні війська. Вперше щоденник С. Любомирського у вигляді трьох примірників обсягом 36 сторінок, датованих 28 травня – 22 жовтня 1621 р. і отриманих за сприяння ректора Ягеллонського університету Адама Якубовського 1853 р., видав Жегота Паулі³². Особливістю цього щоденника, яку зауважив видавець, є не стільки опис бою, як публікація офіційного листування і дипломатичних заходів поляків.

Перша згадка про козаків у С. Любомирського датується 8 серпня, коли він описував пограбування та плундрування Молдавії і Валахії запорожцями Я. Бородавки,

²⁹ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 153–154.

³⁰ Ibidem. – S. 165–166.

³¹ Czapliński W. Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1583–1649), wojewoda krakowski i starosta generalny krakowski / W. Czapliński // PSB / [pod red. E. Rostworowskiego]. – Wrocław, 1973. – T. 18. – S. 42.

³² Wstęp // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków, 1853. – S. 9.

з метою стримання наступу армії Османа II³³. Ця згадка є найранішою з-поміж усіх щоденників, зокрема Я. Собеського.

Наступний запис про козаків датується 20 серпня, коли С. Любомирський занотував відправлення Османом II посольства до козаків, запропонувавши їм підняти проти Речі Посполитої повстання. Гарантією за послугу мало стати створення під патронатом султана держави зі столицею в Києві або Кам'янці: «[...] відіслав до козаків з тим, аби закликали їх до повстання, обіцяючи їм усіляку допомогу, бажаючи їх в столицю своєї держави пустити, або Києва, або Кам'янця, за їх бажанням»³⁴. Наведений випадок згадується лише С. Любомирським, а тому цікаво, чому він відсутній у інших високопоставлених авторів щоденників. Видається, що ці свідчення він отримав від козаків. Рішення, прийняте козаками, на той час керованими гетьманом Я. Бородавкою, на користь Речі Посполитої, виглядало нелогічним зважаючи на складні умови в таборі під Хотиним.

Протягом наступних двох тижнів С. Любомирський описував битву з татарсько-турецькими силами, в якій козаки відігравали найважливішу роль, з огляду на проявлений героїзм і завзятість (хоча часто за своє нахабство вони платили високу ціну). Лише 4 вересня з'явився запис про звитяжну битву козаків і її наслідки: «Живцем дістали козаки сьогодні декількох поган, одного ж Сагайдачний подарував його милості гетьманові»³⁵. Так до нотаток С. Любомирського вперше потрапив П. Сагайдачний.

У щоденнику королівського чашника, як бачимо після докладного змістового аналізу, бракує опису подій тривалістю два тижні, зокрема: прибуття П. Сагайдачного в табір під Хотиним, пошуки Я. Бородавки та його усунення від влади. Можливо, С. Любомирський не мав про це інформації або не сильно переймався козацькими справами. Хоча в «Щоденнику» відсутні згадки про повалення й арешт Я. Бородавки, однак 8 вересня автор зафіксував його суд і страту. Звинувачений у поганому керівництві козацькими силами під час походу у Валахію та їхній неналежній підготовці до Хотинської кампанії, усунений від повноважень гетьман поніс покарання за голод і вбогість, від яких потерпали його війська. За результатами судової справи, його було обезголовлено³⁶.

Синхронно Янові Собеському С. Любомирський описав військову раду і невдалу нічну атаку хотинських сил на турків (12 вересня), провалену через дощ. Рада відбулася 10 вересня (що занотовано в усіх щоденниках, окрім Я. Остророга), а напад – у ніч з 11 на 12 вересня³⁷. Через 3 дні – 15 вересня зафіксовані чергові військові збори, в ході яких усі присутні визнали, що «не тільки перед голодом, але й перед смертю краще не похитнемося, аніж уступимо землю»³⁸. Дивно, однак, що при описі відсутні будь-які згадки про П. Сагайдачного, якого систематично нотував у своїх записах зокрема, Я. Собеський. Цікавим для читача є й неспівпадіння дат скликання військової наради, зафіксованої в С. Любомирського 15 вересня, хоча, за даними інших авторів, це

³³ Stanisława Lubomirskiego pod czas zego koronnego Dziennik... – S. 71.

³⁴ Ibidem. – S. 74.

³⁵ Ibidem. – S. 79.

³⁶ Ibidem. – S. 83.

³⁷ Ibidem. – S. 85.

³⁸ Ibidem. – S. 93–95.

трапилося 17 вересня³⁹. Імовірно, йдеться про механічну помилку, адже наступною датою після 15 вересня автор записав 19 число.

За козацькою традиційною тактикою 19 вересня запорожці вчинили кілька набігів на табір турків, з яких повернулися з перемогою, обтяжені трофеями. Цього дня вони здобули щонайменше 2 яничарські хоругви, які як дар передали під Хотин королю Володиславові IV⁴⁰. У нотатках містяться й інші записи про щоденні запеклі бої між козацько-польською та турецькою сторонами, де найбільший тягар бою лягав на плечі найближче дислокованих до передових позицій Османа II запорожців. Ще одним успіхом козаків, який описав С. Любомирський, стало вбивство під стінами фортеці одного з турецьких генералів Дефтердара⁴¹ чи Халі-баші⁴².

Описання бойових дій за участі запорожців С. Любомирським (окрім щоденних сутичок із турками і татарами) завершується 23 вересня, коли ті передислокували свій табір ближче до лісовчиків у центральній частині оборонних валів Хотина: «Тієї ночі козаки перемістилися зі свого окопу і осіли на горі вище Лісовчиків [...]»⁴³. Зменшення уваги автора до козацьких справ наприкінці вересня 1621 р. (попри тривання кампанії до 22 жовтня) пояснюється смертю 24 вересня гетьмана Яна Кароля Ходкевича та його заміни якраз Станіславом Любомирським⁴⁴.

Його «Щоденник» містить багато листів латинською; стиль написання тексту складний, при цьому автор фокусувався більше на питаннях політичного аніж військового характеру, зрідка нотуючи життя в козацькому таборі. При цьому його наратив є не менш важливим джерелом до історії Хотинської війни головно з точки зору його автора як політика, а не командира чи воїна. Достеменні дипломатичні перипетії, записки й листи в поєднанні з витонченою мовою високопосадовця перетворюють документ на важливе живе свідчення саме політичного аспекту війни. Втім щоденник має і свої недоліки. У ньому відсутній опис подій 21 вересня – 1 жовтня, найактивнішого періоду діяльності П. Сагайдачного. Важко пояснити цей факт відсутністю в оточення С. Любомирського чи в нього особисто необхідної про це інформації, радше йдеться про випадкове або навмисне замовчування. Переказ козацької участі у бойових діях наприкінці вересня – на початку жовтня не потрапив до щоденника може й через надмірну зайнятість його автора за нових реалій. Як у випадку Я. Собеського, праця С. Любомирського потребує подальшого ґрунтовного вивчення та критики.

Іншим учасником Хотинської кампанії 1621 р., автором щоденника, був Прокоп Збігневський герба Нечуй із Сандомира⁴⁵. Не підтвердженою, проте радше правдивою є інформація про його службу в роті лісовчиків. «Щоденник» П. Збігневського, згідно з Ж. Паулі, вдалося виявити 1853 р. у маловідомій, але опублікованій роботі під назвою

³⁹ Prokopa Zbigniewskiego Dziennik... – S. 53.

⁴⁰ Stanisława Lubomirskiego pod czas zego koronnego Dziennik... – S. 95.

⁴¹ Дефтердар – міністр фінансів і головний скарбник при дворі турецького султана.

⁴² Jana Hrabi z Ostroroga Dziennik... – S. 27; Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 149.

⁴³ Stanisława Lubomirskiego pod czas zego koronnego Dziennik... – S. 97.

⁴⁴ Jana Hrabi z Ostroroga Dziennik... – S. 28.

⁴⁵ Wstęp // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621/ [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków, 1853. – S. 9.

«Адверсарія чи завершення воєнної справи, яка велася у Валахії землі з турецьким султаном в теперішньому 1621 році, описана Прокопієм Збігневським».

Перша згадка про козаків у щоденнику П. Збігневського припадає на 31 серпня, коли автор коротко зазначив, що вони скинули Яцека Бородавку на користь нового гетьмана Петра Сагайдачного⁴⁶. Інформація доволі лаконічна, що наштовхує на висновок про її комплікативний характер, можливо зі щоденника Якуба Собеського. Автор навіть не спромігся додати будь-якого коментарю чи розширити опис події. Через день, 1 вересня, з'явився запис про прибуття до Хотина П. Сагайдачного з козаками та отаборення за півмилі від польських позицій, масові численні турецькі атаки, місце дислокації запорожців та завдані їм збитки⁴⁷. Жорстока битва тривала впродовж 1–6 вересня, прийнявши для козаків несприятливий характер і вимагаючи підтримки поляків: «У той же час султан звернув на козаків свої сили, яким також його милість пан гетьман надав 4000 німецької та польської піхоти»⁴⁸. Окреслені в тексті повідомлення аспекти військової тактики дозволило, за словами Ж. Паулі, вважати П. Збігневського учасником роти лісовчиків. Утім нічого в документі немає про діяльність П. Сагайдачного в останні дні серпня, прибуття до Хотина, блукання в пошуках запорозьких військ під командуванням Я. Бородавки. За наявності такого опису в нотатках Я. Собеського і його відсутності в С. Любомирського, П. Збігневського та Ж. Острогора можна допустити утаємнення факту прибуття козаків від головного керівництва польським військом за винятком «спільників гетьмана» та «людей короля», головно Якуба Собеського.

Цікавими є датування та зміст запису П. Збігневського під 3 вересня, нелогічно розташованого після 6 вересня. Імовірно автор просто не дотримувався хронологічної послідовності. Не відкидаємо й пізнішого зовнішнього втручання в текст. Отже, 3 вересня П. Збігневський занотував: «Штурмували й до козаків великою навалою, отримавши прямий наказ султана їх у цей же день розбити, заявивши: матимете нас за поляків, як не розіб'єте козаків»⁴⁹. Це повідомлення пов'язане з відомостями інших щоденників, автори яких неодноразово підкреслювали, що молодий 17-річний султан Осман II найбільше прагнув розбити козаків. Тому турецькі війська часто буквально оминали польський табір аби тільки вдарити по запорожцях, але завжди зазнавали поразок і важких втрат. Ненависть і бажання помсти султана козакам затьмарювала цілі, ламаючи стратегію турків під Хотином, що насамперед спричинило їх остаточну поразку⁵⁰. Це підтверджується записом автора щоденника, можливо датованим 4 вересня, де описано марш турків, які оминали польські позиції, виходячи на атаку козацького табору⁵¹.

Нетиповою частиною роботи П. Збігневського є занотована пропозиція, з якою Осман II звернувся до своїх командирів: «[...] ні пити, ні їсти не буду, допоки того сірого пса Сагайдачного не приведете [...]»⁵². Джерело інформації П. Збігневського

⁴⁶ Prokopa Zbigniewskiego Dziennik... – S. 43.

⁴⁷ Ibidem. – S. 44.

⁴⁸ Ibidem. – S. 45.

⁴⁹ Ibidem. – S. 46.

⁵⁰ Угоду підписали 9 жовтня 1621 р. Єдине, що в цій війні здобула Туреччина, – це визнання Річчю Посполитою встановлення свого панування над Молдовою. Детальніше див.: Podhorodecki L. Chocim 1621 / L. Podhorodecki. – Warszawa, 2008.

⁵¹ Ibidem. – S. 47.

⁵² Ibidem.

невідоме, тому до даного пасажу варто ставитися критично, адже жоден інший автор про нього не згадує. Проте в гетьмана справи йшли відносно добре, адже того ж дня він привів до короля Володислава IV вельми «цінного» в'язня Ов Башу, що підтверджується й іншими щоденниками. Бранець готовий був віддати замість себе коня, «стверджуючи, що такого сам султан не має»⁵³. Проте він залишався в польському полоні.

Надалі П. Збігневський описував перебіг військової наради 10 вересня і план таємного нападу на турецькі позиції, перерваний через дощ і схід сонця (11/12 вересня)⁵⁴. Цей уривок майже повністю збігається з описами Я. Собеського, у якого П. Збігневський міг їх запозичити.

19 вересня П. Збігневський занотував таємний набіг козаків на турецький табір і оволодіння двома яничарськими прапорами, переданими згодом Володиславові IV⁵⁵. Подарунок став своєрідним символом любові і вірності козаків королю, якого ті називали «своім батьком». Останні записи Прокопія Збігневського про козаків датовані 23 вересня, коли після важких боїв вони передислокувалися ближче до лісовчиків, серед яких знаходився й автор щоденника: «Вночі козаки, покинувши свій старий окоп, який мали над Дністром, та розкопавши вали, перейшли в гори до німецьких валів, де розташувався вже табір Лісовчиків»⁵⁶. Схожий запис під тією ж датою читаємо в щоденнику С. Любомирського. Записи П. Збігневського припинилися 6 жовтня, про козаків останній з них внесено 23 вересня.

Щоденник Прокопа Збігневського відрізняється від інших належністю автора до звичайних воїнів, а не еліти, як Я. Собеський чи С. Любомирський. За змістом та характером записів він збігається з іншими нотатками, охоплюючи події кампанії від початку серпня, за винятком останнього дня. Об'єктивну недосконалість твору складає відсутність описів прибуття П. Сагайдачного, що пояснюється знову ж соціальним походженням автора. Відтак копіювання ним помилок і неточностей інших авторів, зокрема П. Збігневського, у цілому зрозуміла.

Автором останнього з перелічених польських щоденників Хотинської кампанії був познанський воєвода, граф Ян Остророг (1565–1622). Оскільки за станом здоров'я у війні з турками він особисто участі не брав⁵⁷, корисні свідчення для його твору, датованого 31 серпня – 15 жовтня 1621 р., надходили від племінника Петра Опалинського та інших учасників боїв під Хотином. Як стверджував сам Я. Остророг, «головно мені йшлося про збереження правди»⁵⁸. Втім, текст потребує детальної критики з огляду на можливість авторської інтерпретації отриманих свідчень.

Вперше щоденник було опубліковано 1622 р. у друкарні Яна Вольраба в Познані та перевидано 1853 р. під назвою *«Війна у Валахії турецького султана Османа проти Польської Корони розпочата за правління найяснішого Зигмунта третього, з*

⁵³ Ibidem. – S. 48.

⁵⁴ Ibidem. – S. 51–52.

⁵⁵ Ibidem. – S. 54.

⁵⁶ Ibidem. – S. 56.

⁵⁷ Про автора щоденника див.: Dworzaczek W. Ostroróg Jan h. Nałęcz (1565–1622) / W. Dworzaczek // PSB. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1979. – T. 24. – S. 506–511.

⁵⁸ Ibidem. – S. 9.

Божої ласки польського і шведського короля [...]». Видавець Ж. Паулі отримав рукопис від пастора Франциска Ксаверія Цісельського⁵⁹.

Як і в деяких інших авторів, твір розпочинається від записів останнього дня серпня, коли відбулося усунення від влади Я. Бородавки на користь Петра Конашевича-Сагайдачного, який зі своїм військом прибув під Хотин⁶⁰. Невідоме джерело інформації запису за 2 вересня, в якому йдеться: «У цих його замислах прийшли до нього [Султана. – К. К.] два волохи, попереджаючи його про прихід козаків, аби поляків залишив у спокої, допоки перших не буде розгромлено; бажаючи направити всі свої сили на козаків, повідомив турків і татар, аби всю свою могутність звернули на них»⁶¹. За схожою до інших джерел сюжетною лінією, у щоденнику Я. Остророга читаємо про султана, який прибув під Хотин для покарання і знищення козаків, що спустошували його володіння. Під 8 вересня, або ж через тиждень після втрати влади, Я. Бородавку засудили і стратили серед «козаків-побратимів», про що також довідуємося з попередніх щоденників.

Нетиповий, але вельми красномовний запис Я. Остророг датував 10 вересня: «Після таких важких випадків знемоглися турки»⁶². Не було б нічого дивного, якби не той факт, що ця інформація суперечить іншим щоденникам, де того ж дня занотовано про військову раду в наметі Яна Кароля Ходкевича. Я. Остророг про це «мовчить», хоча й відзначає напад на турків у ніч з 11 на 12 вересня⁶³. Відсутність інформації про військову раду пояснюється відсутністю на ній осіб, які надавали авторові щоденника свідчення про Хотинську кампанію. Втім 17 вересня автор занотував наступну військову раду за участю П. Сагайдачного і козацької старшини, на якій уже хворий Я. Ходкевич консультувався про подальші дії союзних військ. Граф у своєму щоденнику описав це так: «Мав пан гетьман раду з панами сенаторами та іншими ватажками, запросивши туди П. Сагайдачного та інших козацьких старшин; дійшли висновку статечно стати до горла і радше смерть добути, але жодним кроком поступитися противнику в дорозі»⁶⁴. За словами Я. Остророга (як і в нотатках Я. Собеського), це трапилося 17 вересня, хоча в щоденнику С. Любомирського фігурує 15-те число. Неточності в поденному датуванні радше свідчать про динаміку ведення бойових дій, аніж авторський умисел.

Коли 19 вересня автори інших щоденників занотували зухвалу атаку козаків на турецький табір, оволодіння багатьма трофеями і 2 прапорами, надісланими згодом королю, Я. Остророг, натомість, зазначив, що «мир панував по обидва боки»⁶⁵. Важко дізнатися про мотиви цього запису, адже того дня велися безперервні бої. Імовірно, він помилився при датуванні свого коментарю, коли 22 вересня загинув Дефтердар, а турецький візир був змушений утікати до лісу⁶⁶. Ще один запис про запорожців

⁵⁹ Jana Hrabi z Ostroroga Dziennik... – S. 17–39.

⁶⁰ Ibidem. – S. 18.

⁶¹ Ibidem. – S. 19–20.

⁶² Ibidem. – S. 23.

⁶³ Ibidem. – S. 24.

⁶⁴ Ibidem. – S. 26.

⁶⁵ Ibidem. – S. 27.

⁶⁶ Ibidem.

уведений під 27 вересня, коли турки при використанні цілого свого арсеналу агресивно атакували козацький табір. Незважаючи на це, героїчна оборона останніх привела до виведення військ Османа II⁶⁷. Ця інформація та її датування синхронізується з даними Я. Собеського: «Весь день від турків ні слова»⁶⁸. Звичайно, дихотомія у свідченнях близьких за структурою і змістом окремих груп щоденників змушує перевірити дані С. Любомирського та П. Збігневського. Зокрема останній згадав турецьке посольство в особі Баптиста Вевеллі, з прибуттям якого в бойових діях настав миттєвий спокій⁶⁹. Аналогічні свідчення читаємо й у Я. Собеського. С. Любомирський також підтвердив інформацію про посла, але бойові дії чи їх відсутність не описував⁷⁰. Отже, на наш погляд, твір Я. Собеського є найоб'єктивнішим, а наведені ним описи подій найправдоподібнішими.

Останній запис Я. Остророга про козаків, датований 3 жовтня, стосується польсько-турецьких переговорів: «Від козаків Дніпра (щоб звідти вийшовши в море, загопи султана не вчиняли грабунку на землях його милості) Річ Посполита має звільнити, і за найменшими заявами його милості султан справедливо вчинить»⁷¹. Відтак Річ Посполита мала подбати про припинення руйнівних атак запорожців на території Османської імперії, хоча на практиці це було практично неможливо, а тому постійно загострювало відносини між обома країнами.

При оцінці цього щоденника слід пам'ятати про неучасть Яна Остророга в Хотинській кампанії, використання ним листів та мемуарів свого племінника й інших військових. Тому неточності й упущення деяких описів важливих подій виглядають зрозумілими. Суттєвим є те, що, переписуючи інші щоденники, граф міг маніпулювати деякими фактами, змінювати їх на власний розсуд, а в подальшій перспективі свідомо чи несвідомо певним чином спотворити переказ подій під Хотином. Відтак при роботі з його щоденником слід бути особливо уважним і критичним.

Як бачимо, Хотинська війна 1621 р. засвідчена чималою кількістю описів у щоденниках, переважно очевидців подій, з яких можна почерпнути історичні відомості, що часто відрізняються між собою за змістом. Автори всіх нотатників одноголосно підкреслювали мужність та героїзм козаків, які прийняли на себе головний удар військ султана Османа II. Великий внесок у спільну перемогу зробив особисто гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який чудово командував запорожцями, хоча протягом бою зазнав поранення, а через кілька місяців після кампанії помер⁷². Не слід применшувати й ролі Яцека Бородавки, який гетьманував до 31 серпня 1621 р. Незважаючи на його характер і допущені при підготовці до війни помилки, він заслуговує на повагу, навіть тому, що ефективно стримав марш османської армії під Хотинську фортецю, дозволивши полякам належно підготуватися до захисту.

Перелічені щоденники Якуба Собеського, Станіслава Любомирського, Прокопа Збігневського і Яна Остророга є важливим історичним джерелом до історії війни

⁶⁷ Ibidem. – S. 29.

⁶⁸ Jakóba Sobieskiego wojewodzina lubelskiego Dziennik... – S. 153.

⁶⁹ Prokopa Zbigniewskiego Dziennik... – S. 58.

⁷⁰ Stanisława Lubomirskiego pod czas zego koronnego Dziennik... – S. 98.

⁷¹ Jana Hrabi z Ostroroga Dziennik... – S. 34.

⁷² Від численних ран Петро Конашевич-Сагайдачний помер у Києві 20 березня 1622 р.

1621 р., висвітлюючи вагомий внесок козаків у спільну перемогу над турками. Автори – королівський чиновник, воєначальник, польський вояк та магнат, який почерпнув інформацію від свого племінника, учасника битви під Хотином, належали до різних соціальних прошарків, що загалом урізноманітніло характер та жанр записів однієї з найвідоміших та наймасштабніших військових подій в історії Речі Посполитої першої половини XVII ст.

Переклад з польської Олени Сколоздри (Львів, Україна)

This article touches upon the issue of Zaporozhzhya Cossacks' participation in the battle of Khotyn in 1621. The Polish monuments of that epoch allow to discover the passage and pattern of the Khotyn campaign as viewed by its players. These are, for instance, the diary of royal commander Jakub Sobieski, of Stanislaw Lubomirski, the combat leader; the one of the average soldier Prokop Zbigniewski, as well as the diary of magnate Jan Ostroróg who kept it on the grounds of relations of his nephew who also took part in the battle of Khotyn. Thus we obtain the description of the campaign as seen through the eyes of representatives of various social groups and occupations. The mentioned monuments confirm that Cossacks' contribution to Khotyn campaign their heroism and valour led to the common victory. The article describes events since August till October of 1621.

Key words: diaries (memoirs), Cossacks, Petro Sahajdachnyu, Khotyn.

Володимир Сухоручко (Івано-Франківськ, Україна)

УДК 94 (477) «1648/1654»

ББК 63.3 (4 Укр.) 46

ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ І МИРУ У ВІДНОСИНАХ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ І КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ (1648 – ПОЧАТОК 1654 рр.)

У статті розглядаються взаємовідносини Речі Посполитої і Гетьманщини (1648–1654 рр.). Значна увага приділяється обставинам, що спричинили загострення відносин польських еліт із козацтвом, а також зусиллям польського та українського урядів, спрямованим на приборкання війни і примирення воюючих сторін.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Адам Кисіль, Ян Казимир, Єжи Оссолінський.

Починаючи з кінця XVI ст., козацтво було форпостом, який захищав українське населення від полонізаційних впливів. У першій половині XVII ст. жорстка асиміляторська політика Речі Посполитої стосовно українців спровокувала масові козацькі повстання. Ординація 1638 р. стала їхнім трагічним підсумком та інструментом вирішення козацької проблеми в Речі Посполитій. Згідно з цим документом козаків позбавляли права обирати старшину, король призначав козацькими полковниками

польських офіцерів з коронного війська, реєстр зменшувався до 6 тисяч осіб¹. Водночас, ординація не виправдала сподівань польського уряду, а навпаки збільшила напругу в козацькому середовищі.

Найбільшу небезпекою створювало стрімке розширення магнатського землеволодіння, яке перешкоджало козацьким інтересам. Зокрема в середині 1640-х рр. володіння М. Калиновського потіснили козацькі хутори на Уманщині. «Вишневещина» зі столицею в Лубнах та землі коронного гетьмана домінували на Лівобережжі². Як зазначав сам Богдан Хмельницький, «[...] поляк і спокій на Русі разом існувати не можуть»³. Літописець Самійло Величко вважав, що головною причиною початку Хмельниччини було релігійне питання: «[...] поляки намагалися увести унію й утвердити серед православного народу, тобто хотіли знищити благочестя й таким чином усилувати народ»⁴. Український історик В'ячеслав Липинський доводив, що повстання 1648 р. було викликане «національним роздражненням», яке проявилось «головним чином у протегуванні унії»⁵.

Посилило міжетнічну напругу господарювання маєтками євреїв-орендарів, які не гребували брати в оренду навіть православні храми. Єврейський хроніст Натан Гановер наводив слова Б. Хмельницького: «[...] над нами панує не лише шляхта, а й плем'я найприниженіше серед усіх народів, [...] дійде до того, що вони запрягатимуть наш народ до плуга замість волів»⁶. У важкому становищі перебували й селяни, про яких писав Гійом де Боплан: «Їхня доля є жалюгіднішою, ніж доля гребців на галерах»⁷.

Велика напруга, яка невпинно зростала в суспільстві, логічно призвела до закінчення епохи, умовно названої польськими істориками «добою золотого спокою» (1638–1648 рр.), характерної, головно, для польської шляхти. 1648 рік вважається переломним в історії України, адже саме тоді вибухнуло повстання під проводом Б. Хмельницького, яке невдовзі переросло у Національну революцію. П. Шевальє вважав, що саме гетьман став «іскоркою повстання» та «рушієм усієї війни»⁸.

У лютому 1648 р. на Запорозькій Січі новим гетьманом козаки обрали Б. Хмельницького. Тоді ж було укладено союз із татарами, який ускладнив відносини між Польщею, Москвою та Османською імперією, оскільки повстання перестало бути лише внутрішньою проблемою Речі Посполитої, а здобуло міжнародний резонанс. Під час підготовки до війни для гетьмана мали вагу три фактори: угода з Кримським

¹ Грушевський М. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. / М. Грушевський. – К. : Книгоспілка, 1995. – Т. 8. – Ч. 1 : Від Куруківщини до Кумейківщини (1626–1638). – С. 315.

² Брехуненко В. Східна Брама Європи. Козацька держава в середині XVII – XVIII ст. / В. Брехуненко. – К. : Темпора, 2014. – С. 48.

³ Цит. за: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – С. 242.

⁴ Величко С. Літопис / С. Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 74.

⁵ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут імені В. К. Липинського, 1991. – С. 18.

⁶ Гановер Н. Глибокий мул: Хроніка Натана Гановера / Н. Гановер. – К. : Дух і Літера, 2010. – С. 28–29.

⁷ Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. – Львів : Каменяр, 1990. – С. 28.

⁸ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К. : Томіріс, 1993. – С. 32–33.

ханством, позиція Москви і військова могутність Польщі⁹. Договір козаків із Кримом позбавив Польщу можливості відновлення відповідного союзу з татарами, а Б. Хмельницький отримав у підмогу сильну татарську кінноту, завдяки якій протистояти польській армії стало значно легше. Московський цар не наважувався вступити у війну, вичікуючи, котра зі сторін швидше знесилиться, щоб використати це протистояння для власної вигоди. Його нейтральна позиція цілком задовольняла козаків напередодні війни. До 1648 р. Річ Посполита була однією з найбільших та найсильніших держав Європи. Однак, через слабкість королівської влади, поширення корупції, сваволі в оточенні шляхти, приватні інтереси якої були вищими за державні, її військова сила суттєво послаблювалася. Від цих факторів багато в чому залежав успіх Б. Хмельницького.

Посольство коронного гетьмана М. Потоцького було прийнято українським гетьманом у березні 1648 р. на Запорозжжі. Козаки вимагали поновлення прав і вольностей, усунення з полків старшин-ляхів, виведення польської армії з Лівобережжя. За його словами, вони хотіли «абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями і робити все, що їм заманеться по їх волі»¹⁰.

Гетьман передав вимоги козаків до польського уряду, що передбачали створення по Білу Церкву й Умань (включно з Лівобережжям) удільної держави; поновлення козацьких прав і привілеїв; скасування прав воєвод і старост; підпорядкування Війська Запорозького тільки королю. У відповідь М. Потоцький заявив, що уряд ніколи не задовольнить ці вимоги¹¹. Це означало, що про жодне примирення з козаками не йшлося. Коронний гетьман запланував похід на Запорозжжя в першій половині квітня 1648 р. З'ясувавши задуми М. Потоцького, козацький гетьман вирішив не дочікуватися прибуття польської армії, а разом із татарами вийти їй назустріч, захопиши ініціативу¹². Відтак Б. Хмельницький завдав ворогові нищівної поразки у битвах під Жовтими Водами і Корсуном у травні 1648 р. Френк Сисин вважає, що смерть короля Володислава IV до певної міри підсилила позиції козаків¹³.

В умовах безкоролів'я в Речі Посполитій виникли два ворожі магнатсько-шляхетські угруповання, кожне з яких пропонувало свої шляхи розв'язання внутрішньополітичної кризи в країні. Перше, на чолі з канцлером Єжи Оссолінським та брацлавським воєводою Адамом Киселем, схилилося до надання Україні автономії в складі Речі Посполитої. Є. Оссолінський вважав, що втихомирені козаки, захищаючи свої новопродбані привілеї, будуть схильні до співпраці з урядом. Іншими словами, вони хотіли вирішити конфлікт шляхом укладення з ними мирного договору¹⁴.

⁹ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна / А. Перналь. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 44.

¹⁰ Смолій В. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) / В. Смолій, В. Степанков // Нариси з історії дипломатії / [ред. В. Смолій, В. Степанков]. – К. : Альтернативи, 2001. – С. 131.

¹¹ Його ж. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Либідь, 1995. – С. 94.

¹² Там само. – С. 96.

¹³ Сисин Ф. Як православний шляхтич Кисіль мирив із поляками / Ф. Сисин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/05/20/123291/>

¹⁴ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна / А. Перналь. – К. : Дух і Літера, 2013. – С. 47.

Головним завданням другої групи було військове придушення і знищення козацтва. Її найвідоміший представник – полонізований український шляхтич Ярема Вишневецький. Він вважав, що найбільшою бідою для Польщі буде втілення в життя плану Оссолінського, який полягав у задоволенні вимог козаків¹⁵. Я. Вишневецький казав: «Нам ліпше вмерти, ніж щоб поганство і гультьяйство панувало над нами»¹⁶.

У ході переговорів А. Кисіль обіцяв Б. Хмельницькому амністію за умови остаточного припинення військових дій і відмови від союзу з татарами. Він прагнув повернути лад, що існував в українських землях перед Хмельниччиною, коли шляхта займала панівне становище. Але водночас розширення повноважень і впливу руської православної шляхти, до якої й сам належав¹⁷. Після аналізу вимог гетьмана А. Кисіль вважав, що розв'язання конфлікту можливе «малою кров'ю» без зайвих втрат для держави. Адже, якби козаки були впевненими в амністії та скасуванні Ординації 1638 р., поновленні прав православної церкви, встановленні реєстру в 12 тисяч осіб, тоді, на думку А. Кисіля, конфлікт можна було б залагодити¹⁸.

Гетьман теж не відкидав можливості порозумітися з польськими елітами через переговори, які мали відбутися за посередництва А. Кисіля на початку серпня 1648 р. у Староконстантинові. Проте переговори зайшли в глухий кут, адже з одного боку більшість козаків виступала проти замирення, а з іншого – войовничо налаштована шляхта прагнула знищити козацтво. Для гетьмана настрої у середовищі шляхти не були таємницею. Б. Хмельницький заявив А. Кисілеві, що не вірить у його миротворчі наміри, адже шляхта продовжувала нарощувати сили¹⁹. Ці чинники змусили його готуватися до битви, яка відбулася 11–13 вересня 1648 р. під Пилявцями й завершилася на користь козаків. Шляхтичі в цьому звинувачували Оссолінського та його миролюбну політику. Ця перемога дозволила козацькому війську піти в контрнаступ, обложити Львів, а згодом і Замостя²⁰.

Поява козацько-татарського війська на теренах польських земель, загроза наступу на Варшаву та втрата великої кількості військ під Пилявцями в цілому сприяли зміцненню поміркованого крила політичної еліти Польщі, яка лобювала обрання королем Яна II Казимира та укладення з козаками миру²¹. Причини поступок гетьмана полягали в нестачі провіанту, коней, настанні зими, поширенні епідемії чуми, поступовій втраті військом боєздатності тощо²².

Перемир'я уклали 19 листопада 1648 р., а вже 24 листопада останні козацькі військові підрозділи покинули Замостя. Б. Хмельницький погодився вивести війська з Руського воєводства. В. Смолій і В. Степанков вважають, що це була найбільша помилка за всю його політичну кар'єру, адже призвела до трагічних наслідків для

¹⁵ Смолій В. Становлення української дипломатичної служби. – С. 131.

¹⁶ Цит. за: Перналь А. Назв. праця. – С. 48.

¹⁷ Ф. Сисин Як православний шляхтич Кисіль мирив із поляками / Ф. Сисин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/05/20/123291/>

¹⁸ Перналь А. Назв. праця. – С. 50.

¹⁹ Смолій В. Українська національна революція / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Альтернативи, 2009. – С. 96.

²⁰ Там само. – С. 98.

²¹ Цит. за: Перналь А. Назв. праця. – С. 64.

²² Там само. – С. 132.

України. Внаслідок цього рішення було втрачено третину українських етнічних земель, натомість Річ Посполита отримувала стратегічно вигідний плацдарм для зосередження й утримання армії за рахунок українського населення²³. На нашу думку, цей крок Б. Хмельницького був вимушеним через втрату боєздатності козацької армії, тому він повернувся на Наддніпрянщину й розпочав підготовку до наступного походу.

Король 2 грудня 1648 р. відправив до гетьмана листа, в якому дякував за відхід з-під Замостя, обіцяв надіслати булаву лише йому і вимагав розпустити «поспільство», яке воювало разом з козаками. 12 грудня козацький гетьман видав універсал до шляхти, де йшлося про встановлення тимчасового перемир'я: «Не дай Боже, щоб ми почули [...], що хтось став проливати християнську кров [...] чим порушив би мир, установлений королівською милістю»²⁴.

Згодом Б. Хмельницький, освятивши своє лідерство, тріумфально вступив до Києва 27 грудня 1648 р. У столиці давньої Русі його вітали як визволителя, називали «українським Мойсеєм», який звільнив народ від польського гніту. Якщо під Замостям він ще користувався воєнними успіхами для добра вузьких інтересів козацького стану, то вже в Києві змінив свої плани. Гетьман зрозумів, що став очільником не тільки козаків, але всього народу. Відтепер він почав радикально змінювати свої погляди, еволюціонуючи від козацького автономізму до повної незалежності та прагнучи об'єднати всі етнічні українські землі²⁵.

На початку 1649 р. Б. Хмельницький під час переговорів з польським посольством домагався визнання новоутвореної держави в межах Брацлавського, Київського, Подільського, Чернігівського та Волинського воєводств. Комісари на чолі з А. Киселем, натомість, пропонували введення реєстру 15 тисяч осіб, виведення Війська Запорозького з-під влади сейму, відновлення його прав і привілеїв. Через це переговори в Переяславі проходили дуже напружено²⁶. Після тріумфального вступу в Київ гетьман зрозумів, що може вести переговори від імені всього народу, і повідомив про це А. Кисілю і комісарам 19 лютого 1649 р. Але перемовини проходили непросто. Представники Речі Посполитої від імені короля обіцяли надати реєстр 15 тисяч осіб, а брацлавський воєвода переконував Б. Хмельницького в доцільності нищити турків, а не християн у своїй країні²⁷. Львівський підкоморій Войцех Мясковський підсумував відповідь Б. Хмельницького: «Виб'ю з лядської неволі весь народ руський. А що перше воював за кривду свою, тепер воюватиму за нашу православну віру [...] Бог мені дав, що я є самодержцем руським»²⁸.

Однак, попри гучні заяви, гетьман ще не був готовий до оголошення нової війни, а навпаки, прагнув укласти перемир'я, чого обидві сторони домоглися 23 травня 1649 р. Козаки прагнули виграти час, а відтак А. Кисіль визнав, що всі старання щодо укладання мирної угоди «пішли намарне». Б. Хмельницький приспав пильність короля

²³ Смолій В. Українська національна революція. – С. 117.

²⁴ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К. : Альтернативи, 1998. – С. 83.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. / М. Грушевський. – К. ; Відень, 1992. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 122–129.

²⁶ Смолій В. Становлення української дипломатичної служби. – С. 132–133.

²⁷ Перналь А. Назв. праця. – С. 70.

²⁸ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 145–146.

пропозиціями миру. На кінець травня 1649 р. козацька армія пішла в наступ. У липні розпочалася Збаразько-Зборівська наступальна операція, яка завершилася перемогою української сторони. 15 серпня 1649 р. польське військо на чолі з Яном Казимиром потрапило в оточення. За оцінкою сучасників, ця битва мало не стала такою трагедією для Польщі, як поразки під Легницею 1241 р. або Варною 1444 р.²⁹. У цей важкий час Є. Оссолінський від імені короля встановив контакт із ханом, почавши вести з ним сепаратні мирні переговори. Пишучи до Іслам-Гірея III, володар Речі Посполитої у одному з листів пригадав йому один з епізодів життя хана, коли той у 1629 р. потрапив у полон до поляків, а за декілька років, завдяки сприянню Володислава IV, був звільнений³⁰. Можливо, саме цей лист справив визначальний вплив на укладення Зборівської угоди. Ще в ході переговорів король, відчуваючи ослаблення супротивника, вимагав від гетьмана повторного складання присяги вірності, виведення козацької армії з поля битви та повернення селян до своїх домівок³¹. Б. Хмельницький потрапив у складну ситуацію, безуспішно намагаючись переконати хана не укладати мир із Яном Казимиром. Однак хан заявив, що коли гетьман не захоче підписати з королем миру, то він перейде на бік Яна Казимира.

18 серпня 1649 р. було укладено Зборівський мирний договір, який, на нашу думку, не відповідав духові останніх успіхів козацької армії. Загалом цією угодою залишилася невдоволена жодна зі сторін, однак найбільше – саме українська через патову ситуацію, в яку потрапив Б. Хмельницький. Натомість поляки вважали, що надали козацтву занадто багато прав. Добилися своєї мети татари, які, отримавши велику здобич, не допустили посилення жодної з воюючих армій. Очевидно, мав рацію польський історик Владислав Серчик, який вважав, що ця угода врятувала Польщу від поразки, козащині надала статус, вигідніший від попереднього, а татари отримали здобич, про яку не могли й мріяти³².

Канцлер Є. Оссолінський назвав Зборівську битву тріумфальною, порівнюючи зі звитягою під Хотиним – «[...] оскільки під Зборовом були більші неприятельські сили, а наші сили менші й без вождів»³³.

Відповідно до Зборівського договору, Україна отримувала автономію в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, на території яких чисельність реєстру становила 40 тисяч осіб, ліквідовувалася унія на користь Православної церкви. На думку В. Смолія та В. Степанкова, Зборівський мир засвідчив провал намірів українського уряду добитись незалежності, а також показав ненадійність українсько-кримського союзу. Однак, при цьому, вперше Річ Посполита юридично визнала факт існування Української держави³⁴. Польський сейм, що проходив упродовж грудня 1649 – січня 1650 рр., відмовився затвердити пункт Зборівського договору щодо скасування

²⁹ Перналь А. Назв. праця. – С. 78.

³⁰ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 278.

³¹ Документы... – С. 281–282.

³² Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651 / W. Serczyk. – Warszawa, 2007. – S. 267.

³³ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Львів : Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ, 1996. – С. 155.

³⁴ Качмарчик Я. Назв. праця. – С. 134.

унії. Серед козаків це викликало щире обурення і зневіру в можливості подальшого втілення угоди в життя³⁵. Не додавали надії на виконання договору й заклики М. Потоцького воювати доти, поки «вся земля не стане червоною від козацької крові»³⁶. Тим більше на засіданні сейму в грудні 1650 р. Ян Казимир повідомив шляхту про наміри козаків створити власну державу під протекторатом султана, що для Речі Посполитої виглядало вкрай небезпечно. На цьому сеймі були присутні представники Б. Хмельницького, які, не зважаючи на різні перешкоди, домагалися від польської сторони виконання Зборівської угоди. Проте польський король і еліти затягували справу, поступово розпочавши підготовку до війни³⁷.

Польський уряд на початку 1651 р. вживав усіх заходів для організації нового походу проти України. Як зазначав один із польських шляхтичів у травні 1651 р., «[...] обидві сторони, тобто наша й Хмеля, готуються одна проти одної, то на нас тремтить шкіра»³⁸. Король насамперед остерігався можливого об'єднання Б. Хмельницького з військами трансільванського воєводи Дьєрдя II Ракоці. Тому польська армія вирушила в район Берестечка, перекривши цим самим шлях гетьманові на південь³⁹.

Як відомо, в червні 1651 р. козацька армія внаслідок зради хана зазнала поразки під Берестечком. Проте розгортання визвольної боротьби на Київщині і Брацлавщині, а також сильний спротив козацької армії під Білою Церквою нівелювали шанси М. Потоцького добитися цілковитої капітуляції козацького війська. Тому 20 серпня було відновлено переговірний процес, який 28 вересня 1651 р. завершився укладенням Білоцерківської угоди⁴⁰. С. Радзивілл повідомляв, що М. Потоцький прибув до Білої Церкви «[...] для укладення миру, а не продовження війни»⁴¹. За договором реєстр скорочувався до 20 тисяч чоловік, а територія Війська Запорозького обмежувалася Київським воєводством. Б. Хмельницький зобов'язувався розірвати союз із татарами і позбавлявся права вести будь-які переговори з іншими державами⁴². Гетьман прийняв тяжкі постанови Білоцерківського договору, проте був твердо переконаний, що мир тривалим не буде: «Хоч ми з ляхами склали угоду, однак тримаємо їх у своїх руках», – писав він у одному зі своїх листів⁴³.

За твердженням Н. Яковенко, цей мирний трактат залишився лише «[...] паперовою пам'яткою перепетій війни». Ще більше підлило масло у вогонь незатвердження сеймом тексту угоди навесні 1652 р. через уперше використане в історії польського парламентаризму право *veto* одним зі шляхтичів⁴⁴. На нашу думку, угода мала важливе значення, оскільки спричинила заворушення серед козацької старшини, яка прагнула позбавити булави Б. Хмельницького, а це загрожувало розв'язанням громадянської

³⁵ Коляда І. Битва під Берестечком / І. Коляда, С. Марченко, О. Кирієнко. – Х. : Фоліо, 2012. – С. 42.

³⁶ Цит. за: Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко – К. : Генеза, 1997. – С. 214.

³⁷ Коляда І. Назв. праця. – С. 43–44.

³⁸ Смолій В. Українська національна революція. – С. 131.

³⁹ Там само. – С. 131–132.

⁴⁰ Там само. – С. 136.

⁴¹ Цит. за: Перналь А. Назв. праця. – С. 107.

⁴² Смолій В. Українська національна революція. – С. 163.

⁴³ Цит. за: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 117.

⁴⁴ Яковенко Н. Нарис історії України. – С. 218.

війни. Однак, як і Зборівський договір, Білоцерківський також був вимушеним кроком. Я. Качмарчик зазначав, що польська історіографія не надавала особливого значення Білоцерківській угоді, адже вона так і не була реалізована⁴⁵. Натомість український історик Валерій Брехуненко вважав, що договір хоча й був кроком назад порівняно зі Зборівським, проте в тих умовах дозволяв Б. Хмельницькому передихнути й зібратися з новими силами⁴⁶.

У середовищі радикальної старшини Білоцерківський мир викликав гостре невдоволення. Змовників викрили і старшинська рада винесла полковникам М. Гладкому і С. Герасимову смертний вирок⁴⁷. Б. Хмельницький розумів, що назривала загроза вибуху громадянської війни. виправити становище могло лише скасування не вигідного для козацтва Білоцерківського договору. Наприкінці березня 1652 р. гетьман звернувся з універсалом до народу зі словами: «Закликаємо, щоб кожний простий чоловік був готовий до війни»⁴⁸.

Чергове українсько-польське військове протистояння відбулося в червні 1652 р. у битві під Батогом, де Б. Хмельницький розбив польське військо М. Калиновського. Ця блискуча перемога цілком перекреслила умови Білоцерківського договору і повністю виключила можливість будь-якого примирення між ворогами. Після цього розпочалися двосторонні переговори, в яких польська сторона наполягала на чинності статей Білоцерківського миру, а козацька добивалася офіційного поновлення дії Зборівського договору. Водночас Б. Хмельницький наполегливо працював над створенням широкої антипольської коаліції у складі Трансільванії, Молдови і Валахії. Укладений 31 серпня 1652 р. шлюб сина гетьмана Тиміша Хмельницького з донькою молдавського господаря Василя Лупула Розандою сприяв зростанню впливу України в Придунайському регіоні, зміцненню авторитету родини Хмельницьких, котра змогла започаткувати династію. Проте господарі Трансільванії і Валахії негативно оцінювали створення цього союзу, тому Дьєрдь II Ракоці та М. Басараб задля відновлення впливів у Придунав'ї воліли радше зближення з Польщею⁴⁹. У зв'язку з цим Б. Хмельницький намагався уникнути продовження бойових дій, апелюючи до мудрості польських еліт зі сподіванням, що це «[...] дасть змогу і нам, і Речі Посполитій жити в спокої». Втім, у відповідь канцлер А. Корицинський підкреслював, що з повстанцями можна розмовляти лише силою зброї. Така позиція унеможливлювала досягнення незалежності козацької України шляхом переговорів⁵⁰.

Військові дії знову відновилися в лютому 1653 р. Польські війська на чолі зі С. Чарнецьким розпочали наступ на територію Брацлавщини. Як зазначав сам гетьман: «Порушувати Білоцерківські пакти почав небіжчик М. Калиновський, а закінчували Чернецький і Маховський»⁵¹. У той час, коли польське військо готувалося до повномасштабної війни з козаками, у травні 1653 р. помер найбільший прихильник

⁴⁵ Качмарчик Я. Назв. праця. – С. 218.

⁴⁶ Брехуненко В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – К., 2007. – С. 39.

⁴⁷ Смолій В. Українська національна революція. – С. 164.

⁴⁸ Універсали Богдана Хмельницького. – С. 244–245.

⁴⁹ Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 155–156.

⁵⁰ Смолій В. Богдан Хмельницький. – С. 412.

⁵¹ Цит. за: Качмарчик Я. Назв. праця. – С. 243.

мирного врегулювання конфлікту А. Кисіль. Ця обставина спричинила значне послаблення впливу ліберального магнатсько-шляхетського угруповання, яке виступало за мирне врегулювання українсько-польського протистояння, а також опосередковано викликала неспокій у Придунав'ї.

Наприкінці квітня 1653 р. після вторгнення трансільванської армії В. Лупул втратив престол і звернувся за допомогою до гетьмана. Щоб підтримати свого союзника він відправив йому на допомогу свого старшого сина, який допоміг тестеві повернути престол. Однак, вирушивши на прохання того в похід проти Валахії, трагічно загинув під час облоги Ясс у травні 1653 р.⁵². Прорахунки Б. Хмельницького в молдавській політиці призвели до трагічних наслідків, адже Дьєрдь II Ракоці уклав антигетьманський за суттю військово-політичний союз із Річчю Посполитою⁵³. Отже, наприкінці літа 1653 р. зовнішньополітичне становище України залишалось доволі драматичним. Лише перемога над ворогом давала шанс збереження *status quo*⁵⁴.

Тим часом польське військо на чолі з Яном Казимиром у вересні 1653 р. прибуло під стіни Кам'янець-Подільського. Проте, отримавши відомості про прибуття до гетьмана татарської армії, король відступив до Жванця, де польська армія потрапила в оточення й на початку грудня була близька до капітуляції. Тому 7–8 грудня від імені польського володаря задля ведення переговорів з татарами було надіслано комісарів на чолі з Є. Любомирським. Річ Посполита і Кримське ханство, як і чотири роки тому, змогли порозумітися за рахунок українських інтересів, уклавши 15 грудня 1653 р. усну Кам'янецьку угоду, що, за відсутності письмового екземпляра, суттєво ускладнює з'ясування її змісту. Джерела, виявлені дослідниками, дають змогу припустити, що в договорі найімовірніше йшлося про відновлення умов Зборівської угоди, але тільки частини, яка регламентувала кількість реєстрових козаків. Проте інші важливі статті про автономію у складі трьох воеводств, статус Православної церкви цілком ігнорувалися. Дізнавшись про укладення договору, Б. Хмельницький заявив про необхідність остаточного розриву з Річчю Посполитою⁵⁵.

Кам'янецька угода цілковито переконала Б. Хмельницького в неспроможності шляхом укладення угод із головним ворогом захистити незалежність Гетьманщини. Довіра Б. Хмельницького до татар також була підірвана, що й змусило гетьмана шукати нового союзника, яким стало Московське царство. П. Феденко вважав, «що Кримське ханство своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польща непримиренністю супроти України просто пхали Б. Хмельницького шукати протекції царя»⁵⁶.

В січні 1654 р. відбулася козацька рада в Переяславі, яка ухвалила рішення прийняти протекцію московського царя, а вже у березні було підписано двосторонню угоду між Московським царством і Військом Запорозьким. Прийняття через складне зовнішньо- і внутрішньополітичне становище вимушеної протекції царя гетьман оцінював як набуття його державою ще одного союзника. Цим самим гетьман офіційно

⁵² Костомаров М. Богдан Хмельницький / М. Костомаров. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – С. 639–640.

⁵³ Смолій В. Становлення української дипломатичної служби. – С. 144.

⁵⁴ Його ж. Українська національна революція. – С. 176.

⁵⁵ Там само. – С. 184.

⁵⁶ Феденко П. Тріумф і катастрофа (Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького) / П. Феденко // Українська історія. – 1990. – № 4. – С. 134–153.

розривав стосунки з Річчю Посполитою, громадянином (хоча й бунтівним) якої він досі вважався, зберігаючи перспективу завершити війну з нею перемогою⁵⁷.

Отже, впродовж 1648–1654 рр. у взаєминах Речі Посполитої та козацької України читається складна дипломатична гра. Шляхта завжди надавала перевагу переговорам з татарами за спиною українського гетьмана. В такий спосіб було укладено Зборівську, Білоцерківську та Кам'янецьку угоди. Кримський хан прагнув у стосунках між Польщею та Україною рівноваги сил, що дозволяло б йому залишатися помітним третім учасником у їхніх відносинах, періодично здійснюючи набіги на землі обох та беручи чисельний ясир. Подібна політика з часом довела свою нежиттєздатність, бо ставала причиною нового загострення відносин і розгортання подальших військових дій. Б. Хмельницький добре розумів ненадійність союзництва кримського хана, який у будь-який момент за сприятливих для себе обставин міг зрадити. Одним із головних чинників, який унеможлилював вирішення українсько-польського протистояння мирним шляхом, була непоступливість польської сторони, що не змогла змиритися із втратою українських земель та прагнула їх повернення будь-якою ціною. Гетьман, натомість, прагнув не збереження миру, а волів знищення шляхетсько-магнатського устрою Польщі та об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу під назвою Військо Запорозьке.

The relationship in this article between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Hetman's (1648–1654) is considered. Special attention is paid to the circumstances that caused worsening of the relations between the Commonwealth and Cossacks and to the efforts of the Polish and Ukrainian governments which were directed to stop the war and conciliate between warring sides.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, Adam Kysil', Jan Kazymyr, Jerzy Ossolinsky.

⁵⁷ Смолій В. Українська національна революція. – С. 179–180.

УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ В НОВУ Ї НОВИТНЮ ДОБУ

Наталія Соф'як (Івано-Франківськ, Україна)

УДК 94(438):(=161.2)«1863/1864»

ББК: 63.3(4 Пол)5

ВІДГУКИ СІЧНЕВОГО ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр. У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

У статті розглядається відлуння Січневого польського повстання 1863–1864 рр. у Східній Галичині, а також взаємозв'язки галицьких народовців із представниками повстанців. Серед досліджуваних проблем – форми підтримки галичанами-українцями учасників повстання, ставлення української інтелігенції і простолюду Галичини до польських повстанців.

Ключові слова: польське повстання, повстанці, Східна Галичина, Австрійська монархія, Російська імперія, українці, поляки.

Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) поляки не полишали надії відновити свою державу. Продовжуючи визвольну боротьбу проти Російської імперії протягом усього ХІХ ст. з метою відновлення Польщі в кордонах до 1772 р., польська еліта намагалася заручитися підтримкою інших слов'янських народів. Повстання 1863–1864 рр. планувалося поширити на території Королівства Польського, Литви, Білорусі і Правобережної України (в межах тодішньої Київської, Волинської і Подільської губерній, що перебували у складі Росії). Особлива увага в цьому контексті приділялася півавстрійській Східній Галичині, серед міського населення якої була значна частина поляків. У статті автор поставила за мету розкрити відгуки Січневого польського повстання 1863–1864 рр. на східногалицьких землях. Обрана тема привертала увагу деяких дослідників (А. Крохмал, О. Колянчука, О. Айрапетова та ін.), але й досі становить науковий і суспільно-політичний інтерес.

Відповідно до статистичних даних, на межі 60–70-х рр. ХІХ ст. у складі королівства Галичини й Володимирії з Великим князівством Краківським, куди входили як Східна Галичина, населена переважно русинами (українцями), так і Західна, більшість населення якої становили поляки, 45,9 % жителів були римо-католиками, 45,4 % – греко-католиками, решта – близько 8 % – сповідували юдаїзм (євреї)¹. Етнічне розмежування проходило, по суті, за релігійною ознакою, що дозволяло ідентифікувати греко-католиків як українців, а римо-католиків – як поляків. Причому найважливіші посади в адміністративному апараті Галичини займали поляки.

¹ Ілин Л. Правові засади формування духовної сфери суспільства у Галичині другої половини ХІХ ст. / Л. Ілин [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://obljustif.gov.ua/wp-content/uploads/2013/06/Dopovid-Ilin.pdf>

Національна (етнічна) структура мала значний вплив на політичне становище краю, була основним каталізатором суспільно-політичного руху останньої третини ХІХ ст.

Австрійські власті намагалися запобігати будь-якому прояву революційних настроїв серед галичан. Новий правовий статус Галичини утвердився в 60–70-х рр. ХІХ ст. внаслідок конституційних реформ. Офіційний Відень покладав на намісника, з одного боку, обов'язок гармонізувати інтереси національних і соціальних груп (насамперед, русинів-українців і поляків), а з іншого представник офіційної влади виражав у своїй політиці польський національний характер краю (бо австрійський уряд практично передав владу в Галичині полякам, що забезпечувала виборча система до Галицького крайового сейму)². Тож не дивно, що власті від самого початку поставилися досить прихильно до польського повстання, а Галичина стала найближчою базою для повстанців. Австрійська влада, за словами історика М. Демковича-Добрянського, «кокетувала поляків, бо в них бачили найліпше забороло проти Росії на сході, але одночасно і рахував на глибоко вкорінений гнів українців, а теж і на польських селян, якщо б польські пани стали небезпечними для Австрії [...] Як крайова влада, так і центральний уряд [...] залишили полякам вільну руку, а навіть тут і самі допомагали» повстанцям³.

Однак віденська прихильність швидко охолола, коли польські повстанці спробували розширити свій збройний виступ на територію Галичини. Австрійський уряд відповів уведенням у лютому 1864 р. надзвичайного стану в провінції⁴. Хоча австрійські власті відстежували настрої серед поляків у Галичині й мали достатньо інформації про учасників повстання або його прихильників, вони не показали особливого завзяття в антипольських репресіях. Це пояснювалося не в останню чергу тим, що більшу частину крайової галицької адміністрації становили поляки за походженням⁵. Польськомовна «*Gazeta Narodowa*», висвітлюючи перебіг Січневого польського повстання і ставлення до нього іноземних держав, в одному з березневих випусків 1863 р. зазначала: «Без щирого приєднання Австрії до планів великих західних держав розв'язка польської справи є дуже складною»⁶.

Ставлення австрійського уряду до повстанців поступово змінювалося з кінця 1863 р. Таку тенденцію можна пояснити тим, що польські повстанці мали на меті відновити Річ Посполиту в кордонах до першого поділу 1772 р. Однак ці наміри загрожували існуючому устрою Габсбурзької монархії. Заклики повстанців до українського населення Галичини підтримати збройний виступ могли призвести до посилення сепаратистських тенденцій, що лякало правлячі кола держави. Результатом

² Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1974) / М. Мудрий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Mudryi_Marian/Halytski_namisnyky_v_systemi_ukrainsko-polskykh_vzaiemyn_1849-1914/

³ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі / М. Демкович-Добрянський ; [з передмовою В. Янева]. – Мюнхен : Український вільний університет, 1969. – С. 54.

⁴ Серета О. Павлин Свенціцький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства / О. Серета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/470Sereta.pdf>

⁵ Powstanie Styczniowe 1863 roku – ad memoriam [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://starostwo-ustrzyki.itl.pl/bieszczadzki/?powstanie-styczniowe-1863-roku--ad-memoriam.,990>

⁶ *Gazeta Narodowa*. – 1893. – № 23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication?id=50569&tab=3>

цього було введення галицьким губернатором 15 березня 1863 р. правил суворого контролю над іммігрантами з Королівства Польського, прибулими до Австрії. Правила ввели з метою запобігти залученню польської молоді до Січневого повстання. Влада попереджала, що порушення цих правил призведе до застосування санкцій, з можливістю навіть крайніх заходів – виселення емігрантів з Галичини⁷.

Е. Ружицький, який із січня по травень 1863 р. входив до складу Тимчасового уряду на Русі, намагався налагодити взаємозв'язки з Галичиною. Разом з іншими керівниками повстання він вимагав від центрального проводу, щоб новостворені повстанські загони увійшли з австрійської Галичини на Правобережжя. Повстанський комітет у Львові з цим планом не погодився, але Е. Ружицький домовився з одним із керівників повстання, Ю. Висоцьким, що на початку травня 1863 р. з Галичини мав би початися рух на Київщину та Волинь, якому б допоміг загін останнього⁸. І все ж польські революціонери, причому як на етнічних польських, так і українських землях, розуміли свою слабкість. Вони планували підняти свій виступ, спираючись передусім на місцеву польську шляхту, за підтримки якої вели підготовку до повстання, збір продовольчих і матеріальних засобів та зброї для Правобережжя. Однак маси правобережного українського селянства, по суті, залишалися поза сферою впливів організаторів повстання.

У Галичині шукали притулку переслідувані російською владою, хоча частина польських повстанців емігрувала на захід, зокрема в Париж. Після важких боїв 1863 р. проти російської армії поранені повстанці мали змогу перейти в межі володінь Габсбургів і лікуватися. Як базу для розміщення обрали Східну Галичину, де були численні склади зброї, боєприпасів і одягу. Передбачалося, що російсько-австрійський кордон між Збаражем і Берестечком трьома або чотирма загонами мало перейти з Галичини під єдиним командуванням до 5 тис. повстанців. Зосередившись у лісах Волині, ця група повинна була розпочати партизанські дії, володіючи налагодженими контактами з Галичиною та надсилаючи повстанські загони в Київську і Подільську губернії⁹.

Польське суспільство на початку 60-х рр. XIX ст. розкололося за політичними поглядами на два табори – «червоних» та «білих». Останні склалися з поміркованої і консервативної буржуазії та шляхти. На відміну від «червоних», революційніших сил, вони прагнули відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., однак як автономії, а не незалежної держави. Це дозволило б об'єднати польські, українські, білоруські та литовські землі в одну країну під егідою Австрії. Серед галицьких польських політиків

⁷ Krochmal A. Kościół unicki w Galicji i na chełmszczyźnie wobec manifestacji patriotycznych i powstanie Styczniowego (1861–1864) / A. Krochmal [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist10/Krochmal.pdf>

⁸ Мозговий І. Січневе повстання в Польщі й Україна / І. Мозговий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/13101/1/Польське%20повстання.pdf>

⁹ Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике империи в 1863–1864 гг. / О. Айрапетов // Русский Сборник: исследования по истории России / [ред. сост. О. Айрапетов, М. Йованович, М. А. Колеров, Б. Меннинг, П. Чейсти]. – М. : Модест Колеров, 2013. – Т. 15. – С. 65–66.

переважали «біли», які намагалися встановити таємні контакти з українськими народовськими угрупованнями¹⁰.

Однак агітаційна програма «білих» була досить слабо розробленою для мешканців Східної Галичини. Польська шляхта в австрійській провінції залишалася доволі консервативною. Змінювати кардинально існуюче становище речей, не знаючи, чим завершиться повстання, мало хто наважувався. Водночас поляки вели переговори з українською елітою, втім налагодити взаємовідносини на умовах, які б влаштовували обидві сторони, не вдавалося. Міжетнічні взаємини, зокрема роль українського населення у структурі влади відновленої Речі Посполитої, які виглядали чи не найактуальнішими, стали розглядатися лише на початку 1864 р., коли повстання пішло на спад (хоча його катастрофу в той час ще не всі усвідомлювали)¹¹.

Польські землевласники Східної Галичини засвідчили лояльність до повстання, створивши Громадський комітет Східної Галичини та його філії на місцях. Однак для абсолютної більшості учасників цього комітету справа повстання була чимось непереконливим. Необхідність причетності до нього в 1863 р. хоча б частково диктувалася насамперед небажанням бути звинуваченими в не-патріотизмі. Комітет постійно наполягав на власній автономності. Він не бажав підпорядковуватися будь-яким вказівкам і закликам з Варшави, а також не сприйняв походів повстанських загонів «на Русь», зокрема Київщину та Волинь, як справи свого життєво важливого інтересу¹².

На початку повстання, 15 січня 1863 р. виник Комітет Східної Галичини (далі – КСГ), на чолі якого стояв князь Адам-Станіслав Сапега. Під час Січневого повстання він долучився до пропаганди польського питання на Заході. У той час, коли у Варшаві виник Центральний комітет, що почав готуватися до збройного повстання, в Галичині сформувалося кілька комітетів: а) Комітет Білих у Львові і Кракові; б) Місцевий комітет для підтримки поляків у Королівстві; в) Комітет молоді; г) Комітет братньої допомоги, який складався головним чином з ремісників, орендарів та ін. КСГ складався з Ф. Смольки, князя А. Сапєги та інших¹³. КСГ, встановивши контакти з ЦНК, що намагався координувати його роботу, все ж не бажав повністю йому підпорядковуватися, був досить автономним¹⁴.

Що стосується генерації галицьких *gente Rutheni, natione Poloni* (русинів польської нації), то вони в польському повстанні зайняли нейтральну й вичікувальну

¹⁰ Серєда О. Українські народовці та польські повстанці в Східній Галичині (1863–1864 рр.): таємні контакти та публічні дискусії / О. Серєда // *Galicja a powstanie Styczniewe* / [pod red. M. Hozzowskiej, A. Kawalec, L. Zaszkiłniaka]. – Warszawa ; Rzeszów, 2013. – S. 126.

¹¹ Swarc A. Ruś w wyobraźni i w rzeczywistości. Polskie koncepcje polityczne i militarne wobec ziem ukraińskich w dobie powstania styczniowego i próby ich realizacji (przegląd problematyki) / A. Swarc [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://repcyfr.pl/Content/3357/21+-+Szwarc+-+nadbitka.pdf?handler=pdf>

¹² Аркуша О. Від Січневого повстання до захисту вітчизни «на кресах»: еволюція політичної програми східногалицької шляхти в другій половині XIX – на початку XX століття / О. Аркуша // *Galicja a powstanie Styczniewe* / [pod red. M. Hozzowskiej, A. Kawalec, L. Zaszkiłniaka]. – Warszawa ; Rzeszów, 2013. – S. 395.

¹³ Komitet Wschodniej Galicyi // *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*. – Lwów : [B. W.]. – T. 2. – S. 34.

¹⁴ *Ibidem*. – S. 40.

позицію, сповідуючи подвійну – русинську і польську – ідентичність. До початку 60-х рр. XIX ст. «русини польської нації» пройшли в Галичині точку найвищого розвитку, кульмінацією якого стали революційні події «весни народів» 1848 р. Вони поступово втрачали прихильників і відчували непевність свого майбутнього. Розуміючи весь трагізм минулого в польсько-українських взаєминах, представники «русинів польської нації» намагалися відмежуватися від чергового конфлікту, який міг виникнути між двома народами¹⁵. Хоча поодинокі випадки їхньої участі в Січевому польському повстанні все ж траплялися.

Польські «хлопомани» П. Свенціцький та Л. Сорочинський, які брали активну участь у Січевому повстанні в підросійській Україні, знайшли притулок від репресій російського царизму в Галичині. Тут вони розгорнули активне суспільно-політичне життя з метою підтримки галицьких народовців на спільній антиросійській платформі. Зокрема, П. Свенціцький прихильно ставився до українофільства та опублікував кілька статей у періодичному часописі «*Мета*», що видавався галицькими народовцями протягом вересня 1863 – грудня 1865 рр. у Львові. У його публікаціях містилися відкриті заклики до українсько-польського порозуміння. П. Свенціцький переконував у січні 1864 р., що «гробову яму для Польщі викопала борба бувшої республіки польської зь українськимъ народомъ»¹⁶.

Восени 1863 р. група галицьких народовців вела переговори з представниками польського Національного уряду щодо можливої участі українців у польських повстанських загонах. У січні – лютому 1864 р. відбувся обмін листами між львівською народовецькою громадою і польським Національним урядом, у яких обговорювалися засади польсько-українського порозуміння. Надалі народовці більшою мірою, ніж русофіли (москвофіли), схилилися до співпраці з проукраїнськими політиками серед галицьких поляків. Останні, у свою чергу, сприяли народовецьким освітнім та культурним ініціативам, намагаючись не допустити поширення русофільських настроїв у Галичині з їх ідеєю єдиного панрусського (фактично – проросійського) простору¹⁷.

У липні 1863 р. група львівських народовців на чолі з депутатом Галицького сейму Ю. Лаврівським провела в Кракові переговори з комісаром Національного уряду В. Маєвським. Народовецька делегація висунула вимоги територіальної автономії у складі Габсбурзької монархії, дотримання мовних і освітніх прав українського населення та громадського управління¹⁸. Офіційний представник Національного уряду в Галичині полковник Струсь (Ян Стелла-Савицький) на початку осені 1863 р., після Радзівільської поразки, ініціював перші кроки для налагодження польсько-українських відносин з метою залучення українців до спільної боротьби з поляками. Переговори велися з п'ятьма представниками народовців, зокрема Ю. Лаврівським. Народовці

¹⁵ Мудрий М. Січеве повстання та середовище «русинів польської нації» (gente Rutheni, natione Poloni) в Галичині / М. Мудрий // *Galicja a powstanie Styczniewe* / [pod red. M. Hoszowskiej, A. Kawalec, L. Zaszkiłniaka]. – Warszawa ; Rzeszów, 2013. – S. 135.

¹⁶ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття: монографія / І. Райківський. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – С. 387–388.

¹⁷ Серета О. Павлин Свенціцький.

¹⁸ Серета О. Українські народовці... – С. 127.

погодилися сформувати український відділ для допомоги польському збройному виступу і підтвердили, що вважають Московщину ворогом слов'янства, але виставили певні умови щодо своєї участі в повстанні: Національний уряд мав надати письмові гарантії вільного розвитку української мови, заснування українських шкіл для народу тощо¹⁹.

Чергові переговори представників польського повстанського руху з можливими союзниками зазнали фіаско. Сторони не змогли знайти компромісу в питаннях поділу адміністративної влади. Зокрема, вимога навчання поляків в українських школах була неможливою, оскільки проти цього виступили самі ж поляки, зокрема полковник Струсь. Перемовини щодо польсько-української взаємодії в повстанні були на цій стадії припинені і вже не поновлювалися²⁰. Однак спроби порозуміння між двома народами перманентно тривали до усно укладеної в 1890 р. польсько-української угоди, відомої в історії як «нова ера».

У цілому, українське населення Східної Галичини ставилося до польських повстанців, як правило, нейтрально. Селянство вважало повстання «панською справою», боялося відновлення панського гніту. Польський антиросійський рух мав насамперед національно-визвольний, а вже потім соціально-економічний характер²¹. У середовищі нечисленної української інтелігенції також не було підтримки польських повстанців. Як відомо, впродовж 1861–1866 рр. тривала польська національна жалоба в Галичині на вшанування пам'яті 30-річчя від придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр., проте це не зашкодило проведенню у Львові «руських» балів. Задум кидав неприхований виклик концепції національної спільності поляків і українців. На думку О. Середи, бал був своєрідним символом, «наочною демонстрацією того, що вона (львівська публіка – авт.) має право забавлятися незалежно від польської жалоби, так само, як це роблять чехи, серби та інші народи»²².

Отже, залучити українське населення Східної Галичини до Січневого польського повстання 1863–1864 рр. його організаторам так і не вдалося. Однією з найважливіших причин цього була різноконфесійність українського і польського народів, що часто переходила в конфліктну площину. Перебування найважливіших адміністративних посад у польських руках породжувало в українців сумніви населення щодо покращення свого становища у провінції в разі перемоги польського повстання. Українське населення Східної Галичини було швидше «нейтральним спостерігачем» повстання. Негативний досвід українсько-польських суперечок у минулому перешкоджав налагодженню добросусідських відносин між двома народами.

Попри спротив, на який наразилися польські повстанці на Правобережній Україні і Галичині, їх вплив на український рух був досить значним, пришвидшивши

¹⁹ Там само.

²⁰ Колянчук О. Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013) / О. Колянчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nasze-slowo.pl/українські-епізоди-в-січневому-повст/>

²¹ Хільмановіч У. Паўстаньне 1863 году: асноўныя стэрэатыпы. [Електронний ресурс] / У. Хільмановіч [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.arche.by/by/page/ideas/13679>

²² Середя О. Ruś będzie tańсуć! «Руські бали» у Львові як фактор українсько-польських взаємин у Галичині кінця 40-х – 60-х років XIX ст. / О. Середя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Sereda_Ostap/Ru_bdzie_tacy_Ruski_baly_u_Lvovi_iak_faktor_ukrainsko-polskykh_vzaiemyn_u_Halychyni_kintsia_40-kh_-_60-kh_rokiv_XIX_st/

його радикалізацію в останній третині XIX ст. Чимало повстанців усвідомлювали свій зв'язок з Україною, мали розвинуте почуття «руського» територіального патріотизму. Відтак, пізніше вони активно працювали над пробудженням серед місцевого українського населення національної самосвідомості. Робили це головно з антиросійських міркувань, намагаючись утримувати українців у польському політичному та культурно-інтелектуальному полі. Чимало повстанців, рятуючись від репресій, утекли до австрійської Галичини, де на противагу русофілам (москвофілам), взялися працювали в дусі українсько-польського порозуміння і підтримували місцевих українофілів²³.

The echo of the Polish January uprising 1863–1864 in the Eastern Galicia and also relationships of the Galician populists (narodovtsi) with representatives of the rebels in the article are considered. Among the studied problems – support forms of the Galicians to the participants of the rebellion, the attitude of the Ukrainian intelligents and common people of Galicia to the Polish rebels.

Key words: *Polish uprising, rebels, Eastern Galicia, Austrian monarchy, Russian Empire, the Ukrainians, the Poles.*

Кшиштоф Пьєнцяк (Краків, Польща)

УДК 94 (438:477.83/.86)

ББК 63.3 (4Укр)615

XX-Й ПОЛК ПІХОТИ КРАКІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ВІЙНІ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1918-1919 рр.)

Полк Піхоти був частиною Війська Польського, створеного на рубежі 1918–1919 рр. у Кракові з польських солдатів колишньої австро-угорської армії. Його першим керівником призначили полковника Ігнація Піка. До полку входили два батальйони стрільців, сформовані у 1918 р. Упродовж 18 червня – 17 липня 1919 р. XX-й полк піхоти у складі III-ї Дивізії піхоти легіонів генерала Зигмунта Зелінського брав участь у польсько-українській війні в Східній Галичині. Його бойовий шлях тривав від Брезані, битви над Гнилою Липою, наступу і захоплення Рогатина до досягнення лінії Збруча – пізніше кордону II Речі Посполитої.

Ключові слова: *Східна Галичина, Австро-Угорщина, піхота, легіон, війна, полк, батальйон, Львів, Збруч.*

Коли восени 1918 р. наближався розпад Австро-Угорщини, ставало зрозумілим, що на її місці постануть нові держави. У Галичині, де, головно, мешкали поляки й українці, обидва народи вважали Східну Галичину, а особливо Львів, тереном, який після закінчення Першої світової війни повинен належати їхній новоутвореній державі. В результаті боротьби за ці землі, яка розпочалася в листопаді 1918 р. дійшло до

²³ Мудрий М. Навмисне шаленство / М. Мудрий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/71129>

початку українсько-польського збройного конфлікту та стягнення до Східної Галичини чималої кількості військ¹. Одним із численних підрозділів, утворених і відправлених на фронт, став 20-й полк піхоти Краківської землі (далі – XX-й пп КЗ), бойовий шлях якого (зокрема I-го батальйону краківських стрільців, що в травні 1919 р. увійшов до XX-го пп) автор реконструює на сторінках своєї публікації.

Обрана тема досі не знайшла належного висвітлення в літературі. Вченим радше відомі опубліковані 1928 р. «*Нариси військової історії XX-го полку піхоти Краківської Землі*»² і розповідь про XX пп КЗ, написана в 20-х рр. XX ст. та збережена дотепер у Військовому архіві (сьогодні серед фондів Центрального військового архіву)³.

Створення полку. Створення XX-го пп КЗ розпочалося в листопаді 1918 р. із запасного батальйону австро-угорського XVI-го полку стрільців (нім. *k. k. Schützen-Regiment Nr 16 «Krakau»*), сформованого 1889 як *k. k. Landwehr Infanterie Regiment Nr 16 «Krakau»*. Оскільки майже всі підрозділи Цісарської і Королівської армії напередодні 1914 р. постали на засадах територіальності, то більшість його складу становили поляки. У часи Першої світової війни полк воював у Галичині в складі 46 дивізії піхоти Ландверу генерала Августа фон Урбанського та комбінованої 4 дивізії піхоти ФМЛ⁴ Рудольфа Штогер Штайнера⁵. У 1917 р. його перейменували на полк стрільців (німецькою – *Schützen Regiment*)⁶. Восени 1918 р. більшість полку під керівництвом українського полковника Мирона Тарнавського⁷ перебувала на Україні.

¹ Про вибух війни і боротьбу за Львів див.: Wrzosek M. *Wojny o granice Polski Odrodzonej* / M. Wrzosek. – Warszawa, 1992. – S. 12, 158–180.

² Wrona S. *Zarys historii wojennej 20-go Pułku Piechoty Ziemi Krakowskiej*. – Warszawa, 1928. Докладніше про військовий шлях XX пп КЗ написано в 1939 р. Про історію полку див. також: Albrecht J. *Dwudziesty waleczny Ziemi Krakowskiej* / J. Albrecht. – Kraków 1993; Młodzianowski T. *Zarys rodowodu 20 PP ZK / T. Młodzianowski // W rocznicę święta pułkowego* / [red. J. Albrecht]. – Kraków, 1987.

³ Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW). – I. 400.2581, *Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”*. *Działania wojenne*.

⁴ *Feldmarschal leutnant* німецькою, або *Marszałek polny porucznik* польською за чином відповідав званню генерала дивізії.

⁵ У групі Штогер-Штайнера та Комбінованій IV-й дивізії піхоти полк воював під час Горлицької операції в 1915 р.

⁶ Nowakowski T. *Armia Austro-Węgierska* / T. Nowakowski. – Warszawa 1992. – S. 5–7, 88; Woźny T. *Działania 4. Armii austro-węgierskiej w czasie bitwy gorlickiej (2–8 maja 1915 r.)* / T. Woźny // *Front wschodni I Wojny Światowej. Studia z dziejów militarycznych i polityczno-społecznych* / [red. M. Baczkowski, K. Ruszała]. – Kraków, 2013. – S. 59–60, 66, 73; Wrona S. *Op. cit.* – S. 3. Про участь *Landwehr Infanterie Regiment Nr 16 Schützen Regiment* у складі XXXXVI-ї Дивізії Ландверу (від 1917 р. Дивізії Стрільців) див.: Urbanski A. von. *Die Geschichteder k. k. 46. Schützendivision* / A. Urbanski. – Berlin, 1942.

⁷ Мирон Омелянович Тарнавський народився 29 серпня 1869 р. у сім'ї греко-католицького священика в Бариліві. Офіцер австро-угорської армії. Під час I Світової війни воював у Галичині. Від 1916 р. офіцера-наставник Українських січових стрільців, згодом переведений до штабу LIV-ї дивізії піхоти. У 1918 р. підвищений до чину підполковника. Від вересня 1918 р. керівник батальйону С. К. 16 полку стрільців, згодом – командир полку. У листопаді 1918 р. прибув до Кракова, де був арештований польською владою. Звільнений з огляду на хворобу шлунку. Прибувши до Станиславова, очолив групу «Схід» у II-му корпусі Української Галицької армії (УГА). Упродовж 5 липня – 7 листопада 1919 р. очільник УГА. Після завершення війни повернувся до Польщі, де й мешкав аж до смерті 28 червня 1938 р. Див.: Тимченко Р. *Мирон Тарнавський – командувач Української Галицької армії* / Р. Тимченко // *Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років* / [кол. ред. В. Верстюк (голов. ред.), О. Бойко, А. Буравченко,

Як і в багатьох інших підрозділах, наприкінці війни солдати почали поступово повертатися на батьківщину⁸.

1 листопада 1918 р. командир розміщеного в чеській Опаві запасного XVI-го полку стрільців полковник Ігнацій Піцк (може Пік)⁹ з його підлеглих польських офіцерів та солдатів створив відділ під назвою тимчасового батальйону додаткового колишнього австрійського 16 полку, досягши з ним 5 листопада Кракова. У місті полковник І. Піцк (Пік) провів реорганізацію відділу, який налічував 16 офіцерів і 144 рядових. У другій половині листопада з українських Луцька і Ковеля до Польщі повернулися два батальйони XVI-го полку стрільців на чолі з полковником М. Тарнавським, одразу ж заарештованим польською владою і ув'язненим у таборі військовополонених у Домбе (незабаром його відпустили і через кілька місяців він командував військами Української Галицької армії, у боротьбі із Польською армією). Частина прибулих солдат поповнила батальйон полковника І. Піцка (Піка), а решту відправили додому¹⁰.

У листопаді та грудні 1918 р. у Кракові сформувалося кілька бойових підрозділів. Тимчасовий батальйон додаткового колишнього XVI-го полку увійшов до IV-го піхотного полку, який привласнив обмундирування та інше обладнання XVI-го стрілецького полку. З додаткового колишнього батальйону XVI-го полку постав ліквідаційний відділ. У лютому 1919 р. відділи легіону відправлено до Яблонної, а в Кракові з нуля розпочалося створення полку Краківської землі, який поки що не мав номера. На початку березня командування полком прийняв полковник Емануель Хохенауер, а полковник І. Піцк (Пік) став командиром запасного відділу. У квітні 1919 р. за наказом Міністерства військових справ появилася офіційна назва XX-го піхотного полку Краківської землі. На початку березня 1919 р. I батальйон XX-го пп вирушив на службу в район Звардонії, а потім – Домбровського Заглемб'я для захисту кордону держави. Перед відправкою на фронт батальйон повернувся до Кракова¹¹.

Ще одна реорганізація підрозділу відбулася в травні 1919 р., коли наказом Міністерства військових справ скасовано незалежні стрілецькі батальйони, включені, натомість, у піхотні полки. До XX-го пп приєднали сформований у Чижинах біля Кракова (тепер – частина міста) I-й стрілецький батальйон і утворений в Сілезії II-й стрілецький батальйон, дислокований на сілезько-чешинському фронті. I-й стрілецький батальйон трансформувався в II-й батальйон XX-го пп, на чолі з підполковником

С. Віднянський, О. Кудлай, Р. Пиріг, О. Реєнт, В. Скальський, В. Солдатенко, Ф. Турченко]. – К., 2013. – С. 250–268.

⁸ Про розпад австро-угорських полків та невдалі спроби їхнього доручення до Польського Війська, зокрема кавалерії, див.: Baczkowski M. Szarży podobnej dawno nie widziały dzieje! Ułani Galicyjscy 1788–1918 / M. Baczkowski. – Kraków, 2011 – S. 189–192.

⁹ Також зустрічається форма написання прізвища Пік.

¹⁰ Wrona S. Op. cit. – S. 3 6; Młodzianowski T. Op. cit. – S. 16. Генерал Мирон Тарнавський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zbruc.eu/node/9464>, (dostęp 17 XI 2015); Тарнавський М. Спогади / М. Тарнавський. – Львів, 2008.

¹¹ SAW. – I. 400.2581, Historia 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”. Działania wojenne. – S. 3–7; Wrona S. Op. cit. – S. 5–6; Lewicki A. Zarys historii wojennej 4-go Pułku Piechoty Legionów / A. Lewicki. – Warszawa, 1929. – S. 21–23; Goch K. Zarys wojennej historii 13-go pułku piechoty / K. Goch. – Warszawa, 1929 – S. 5; Albrecht J. Op. cit. – Kraków, 1993. – S. 23.

Леоном Краковкою, а II-й стрілецький батальйон – у III-й батальйон XX-го пп під керівництвом підполковника Мар'яна Васовіча. Полк знову очолив І. Піцк¹².

Вищезгаданим відділом, включеним до складу XX-го пп у травні 1919 р., був I-й стрілецький батальйон Польського війська. Його історія впродовж листопада 1918 – березня 1919 рр. може бути частково реконструйована завдяки матеріалам Центрального військового архіву¹³. Про нього потрібно згадати, бо в травні 1919 р. підрозділ ввели до складу XX-го пп.

I-й стрілецький батальйон. I-й стрілецький батальйон виник наприкінці листопада 1918 р. Керував ним капітан Людвіг Клотцек, призначений 7 січня 1919 р. генералом Станіславом Шептицьким¹⁴. У батальйоні були офіцери і солдати колишньої австро-угорської армії, добровольці XV-го стрілецького полку та XIII-го стрілецького польового батальйону¹⁵. Офіцери інших національностей вийшли зі складу батальйону¹⁶. Наприкінці грудня батальйон вирушив з Кракова на фронт.

У гарнізоні Кракова залишилися принаймні до кінця січня відділення додаткового батальйону під командуванням лейтенанта Йозефа Голубка, які займалися підвищенням дисципліни та освітою солдатів. Систематично проходило навчання неписьменних і менш освічених призовників, а також проводилися санітарні судові курси. Армія шукала фахівців: ремісників, солдатів спеціалізованих формувань (наприклад, авіаторів), а також студентів. У казармі імені Тадеуша Костюшка солдати боролися з епідемією тифу, займалися доставкою медикаментів для військ на фронті. 21 січня 1919 р. організували військову французько-англійську місію і 27-го числа урочисто відзначили річницю Січневого повстання. Додаткових відділень I-го Стрілецького батальйону не існувало, принаймні до березня 1919 р.¹⁷.

У січні 1919 р. I-й стрілецький батальйон Кракова під командуванням капітана Л. Клотцке перебував на польсько-українському фронті в околицях Львова, брав участь у рейді зі Львова до села Мшана. 9 січня він перейшов у підпорядкування групі полковника Володислава Сікорського¹⁸. Доля батальйону і його додаткового відділу в лютому 1919 р. невідома.

Інший збережений документ – наказ командування батальйону № 43 від 19 березня 1919 р. відтворює перебування батальйону в Східній Галичині та належність до

¹² Wrona S. Op. cit. – S. 6.

¹³ Серед документів Центрального військового архіву вціліли накази, за якими можна реконструювати долю I-го батальйону стрільців XX-го пп та його підрозділів упродовж 1919–1920 рр., що доповнюють накази від 1920 р. Можливо, у Віденському військовому архіві збереглася також інформація про *Schützen Regiment* від жовтня – листопада 1918 р., яку не вдалося долучити до статті.

¹⁴ Dziennik Rozkazów Wojskowych nr 9 z 28 stycznia 1919 r. – S. 234.

¹⁵ Niem. K. k. Schützen Regiment Nr. 15, do 1917 r. k. k. Landwehr Infanterie Regiment Nr. 15. Troppau, orazk. u. k. Galizisches Feldjägerbataillon Nr. 13.

¹⁶ CAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, notatki na pojedynczej kartce datowane 2 XII, 3 XII, 4 XII; Rozkaz batalionowy N 1, Kraków dnia 1 stycznia 1919 r.; Rozkaz Oddziału Uzupełniającego № 20, Kraków dnia 21 stycznia 1919 r.

¹⁷ CAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Oddziału Uzupełniającego № 19–28; Rozkaz koszarowy № 7; ulotka ТЕРСІЕ WSZY!

¹⁸ Wrzosek W. Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921 / W. Wrzosek. – Warszawa, 1992. – S. 183.

групи полковника Френсіса Пауліка¹⁹, яка була частиною групи полковника В. Сікорського²⁰, підпорядкована верховному командуванню польської армії під назвою «Схід»²¹. 24 березня Частина XII-го Цешинського полку²² кількістю двоє офіцерів і декілька десятків рядових поповнили стрілецький батальйон, куди також прибували солдати з резервного батальйону, дислокованого в Кракові²³.

В середині березня група військ «Схід» під командуванням генерала Вацлава Івашкевича розпочали штурм з метою відновлення залізничного сполучення Перемишль – Львів. Група генерала В. Сікорського 26 березня за підтримки гарнізону Львова мала атакувати Страдач і Янів, але о 6 годині ранку УГА зупинила ворога біля Залісся. Втім близько 8.00 поляки взяли Янів, захопивши 95 полонених і два кулемети. Поселення зайняв стрілецький батальйон, який в офіційному порядку був за це окремо винагороджений²⁴.

Окупація Янева була частиною атаки чисельних польських військ на чолі з полковником Генриком Мінкевичем на північному заході Східної Галичини з метою створення компактною передньої лінії і очищення території від української армії²⁵. Після здобутого містечка батальйон перебував тут упродовж 26 березня – 3 квітня 1919 р. Солдати задля запобігання поширення епідемії тифу могли помитися в лазнях і підстригтися. Була створена польова пошта. Солдатів і офіцерів поінформували й про можливість отримання відпустки. Також вийшов наказ щодо збору вистріляних снарядів²⁶.

Часті повторення в наказах характерних заборон можуть свідчити про проблеми із дисципліною у військах. Кілька разів нагадувалося про заборону проведення реквізиції без спеціально виданого для того наказу²⁷. Заборонено співати українські пісні («Гей, там на горі»²⁸), адже «[...] під час війни з українцями в польській армії це

¹⁹ Францішек Паулік (13 серпня 1866–1940), чех за походженням, професійний офіцер австро-угорської армії, від 23 листопада 1918 р. – у Польському війську, очолював офіцерські резерви у Львові, командував групою VIII полку піхоти Легіону та іншими військовими частинами, керівник люстраційної комісії у Львові. У квітні 1920 р. став генералом бригади. У 1925 р. вийшов на пенсію, мешкав у Львові. Арештований у 1939 р. НКВС, страчений у 1940 р. Stawiecki P. Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego / P. Stawiecki. – Warszawa, 1992. – S. 245.

²⁰ До її складу входили чотири батальйони піхоти і вісім батарей. Див.: Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i wschodnią Galicję / M. Klimecki. – Warszawa, 2000. – S. 191–192.

²¹ SAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Komendy Batalionowej № 43, 50; Wawrzyński T. Dowództwa Frontów 1919–1920 / T. Wawrzyński // Biuletyn Centralnego Archiwum Wojskowego. – 1997. –Т. 20.

²² Невідомо, про яку саме військову частину йдеться. У праці С. Врони про це немає жодної інформації. Відділення Цешинського полку піхоти носило № 100.

²³ SAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkaz Komendy Batalionowej № 46, dnia 25 III 1919 r.

²⁴ SAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkaz Komendy Batalionowej № 49, Janów, 28 III 1919 r.; Klimecki M. Op. cit. – S. 179–181.

²⁵ Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919 / W. Hupert. – Lwów ; Warszawa, 1928. – S. 31.

²⁶ SAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Komendy Batalionowej № 47, № 48, № 50, № 51, № 52, № 54, № 55.

²⁷ SAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Komendy Batalionowej № 43, № 45, № 47, № 62, № 70.

²⁸ Відома також українська пісня «Ой на горі, та й жєнці жєнуть».

не є властивим», глушити рибу в ставку гранатами²⁹, самовільно привласнювати будівельні дошки, верболіз та інший матеріал для спалення³⁰. Після появи інформації про деградування солдата за «нетактовну поведінку в суспільстві і дезертирство», посилися покарання й за дрібні правопорушення³¹. Командир також забороняв солдатам і офіцерам використовувати ненормативну лексику³². Особовому складові також продемонстрували фрагменти наказу полковника В. Сікорського і Польського війська команди «Схід» щодо дисципліни в армії.

На початку квітня з Янова батальйон переїхав до Мшани неподалік Любіня Великого і був долучений до групи «Люблін» полковника Бойнара. 19–21 квітня 1919 р. в районі Великий Любінь – Бартатів – Скнилів він зав'язав бій з українцями³³. На жаль, ми не знаємо подробиць участі саме стрілецького батальйону в цих подіях. Зокрема полковник В. Хуберт про I-й стрілецький батальйон взагалі не згадував³⁴. Але безсумнівно, що в часи боїв у районі Любіня 14–30 квітня він мав брати в них участь. Як було відзначено в історії XIII-го піхотного полку: «У середині квітня, маючи в своєму стані вже чотири компанії, батальйон прийняв рішення відкликати з окопів в області Малого Любіня Цешинський батальйон. Позиція батальйону клином врізалася в позиції противника і була місцем невпинних атак. Солдати, однак, незважаючи на дуже складні умови, мали піднесений бойовий дух і були готові боротися. Ось чому всі атаки українців були успішно відбиті. Нічні бойові патрулювання загартовували солдатів і давали їм можливість навчитися виконувати різноманітні складні завдання, що вимагають присутності духу, мужності і самопожертви»³⁵.

У травні 1919 р. Краківський I-й стрілецький батальйон увійшов до XX-го пп Кракова, в складі якого брав участь у подальших військових діях³⁶. Замість капітана Людвіга Клотца командування батальйоном прийняв підполковник Леон Краковка. Л. Клоцек залишився у польській армії, продовжуючи службу, серед іншого, в LIII-му прикордонному стрілецькому полку. Після радянського нападу на Польщу 17 вересня 1939 р. був схоплений комуністами і вбитий НКВС. Його прізвище вказано в так званому «Українському списку Катині»³⁷.

Бойовий шлях полку. 7 червня 1919 р. війська II корпусу УГА контратакували поляків. Сильний удар зламав оборону польських військ у регіоні Ягельниці і Чорткова. Наступ швидко просувався вперед, викликаючи занепокоєння командування групи «Схід». З урахуванням цієї ситуації XX-й піхотний полк відбув на фронт. Його

²⁹ CAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Komendy Batalionowej № 48, № 53.

³⁰ CAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Komendy Batalionowej № 55, Mszana dnia 6 kwietnia 1919 r.

³¹ CAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Komendy Batalionowej № 62, Lubień Wielki dnia 20 kwietnia 1919 r.

³² CAW. – 20 pp, I. 320.20. I, I Batalion Strzelców WP, Rozkazy Komendy Batalionowej № 60, Lubień Wielki dnia 16 kwietnia 1919 r.

³³ Klimecki M. Op. cit. – S. 204–205.

³⁴ Можливо також допущена помилка, називаючи I BS «II-м німецьким батальйоном», див.: Hupert W. Op. cit. – S. 33.

³⁵ Goch K. Op. cit. – S. 10.

³⁶ Wrona S. Op. cit. – S. 6.

³⁷ Listy katyńskie j ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. – Warszawa, 1992. – S. 40.

командиром знову став полковник І. Піцк (Пік). 16 червня 1919 р. полк отримав наказ виїхати залізницею через Тарнув, Перемишль, Львів до Бережан – позицій нещодавно сформованої III-ї піхотної дивізії генерала Сигізмунда Зелінського. Солдати зайняли позиції уздовж річки Гнила Липа і передмістя Бережан, прикриваючи відступаючих із IV-ї піхотної дивізії і південного крила 3 DP Leg., розташованих тоді в поганій тактичній ситуації. Утримання Бережан мало також затримати український наступ на Львів³⁸.

Першим до бою 18 червня вступив I-й батальйон XX-го пп, який без втрат зайняв позиції під Мечищевим. Через день (19 червня) батальйон відбив атаку противника на пагорбі Обручів і контратакував у другій половині того ж дня (19 червня), але був змушений відступити, бо українці зайняли сусідній пагорб Попелиха. Батальйон відійшов на 3 км в тил, але наступного дня (20 червня) відвоював свої початкові позиції. На цьому місці батальйон залишався до 21 квітня, коли відступили назад сили III-го DP Leg. Це бойове хрещення коштувало полку близько 50-ти рядових убитими, пораненими і зниклими безвісти. Захист Бережан дозволив вивести Польський IV-й DP і вирівняти фронт у цьому районі³⁹.

Битва за Добринів і польський наступ. Під час бойових дій I-го батальйону до 3 DP Leg., котра відступала в напрямку Рогатина, прибув II-й батальйон і штабні відділення полку. Весь DP втратив близько 250 солдатів, не в останню чергу через те, що наказ про відступ появився майже в останню хвилину. Всупереч наказові генерала С. Зелінського, війська відійшли занадто далеко за лінію річок Нараївка і Гнила Липа. Протягом наступних кількох днів батальйони полку билися незалежно один від одного, штабні ж відділення (командування полку, технічні команди) відбили наступ українців на лінії Липовецький Майдан – Брюховичі – Фірлейс – Беньковичі, яку полякам вдалося утримати. 27 квітня всі сили XX-го пп зосередилися біля села Мелна, готуючись до контратаки. Метою було досягнути лінії Гнилої Липи⁴⁰.

Наприкінці червня польське військо почало підготовку до наступу, який мав вирішити долю польсько-української війни. Головний удар у напрямку Добринова, Бережан і Бучача повинна була виконати група генерала С. Зелінського⁴¹. З III-го DP Leg. було виділено групу генерала І. Піцка (Піка) у складі XX пп і дві батареї II-го полку польової артилерії. Атака мала назву «реванш»⁴².

28 червня о 4 годині ранку полковник І. Піцк розвинув наступ силами I-го і II-го батальйонів у напрямку через Заланів на Добринів. З огляду на ширину атаки двох батальйонів, військове командування було змушене поставити в середині, уздовж головної осі атаки важкі кулемети і технічні відділи. Через дві години було зайнято Заланів, близько 8.00 – Печену Гору, близько 9 – Руду і Підгороддя. Важкі кулемети під командуванням лейтенанта Роберта Спита прокладали своїм вогнем шлях для солдатів,

³⁸ CAW. – I. 400.258 I, Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”. Działania wojenne. – S. 7; Wrona S. Op. cit. – S. 6; Albrecht J. Op. cit. – S. 25; Hupert W. Op. cit. – S. 91–94; Klimecki M. Op. cit. – S. 226–231.

³⁹ CAW. – I. 400.258 I, Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”. Działania wojenne. – S. 10–11; Wrona S. Op. cit. – S. 6; Klimecki M. Op. cit. – S. 231.

⁴⁰ CAW. – I. 400.258 I, Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”. Działania wojenne. – S. 11–14; Wrona S. Op. cit. – S. 7; Hupert W. Op. cit. – S. 93–96; Klimecki M. Op. cit. – S. 231.

⁴¹ Klimecki M. Op. cit. – S. 236–237.

⁴² CAW. – I. 400.258 I, Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”. Działania wojenne. – S. 15.

завдяки чому близько полудня було захоплено переправу через Гнилу Липу. Після форсування річки полк рушив на Добринів. I-й батальйон пішов дорогою через ліс, штабні відділи та II-й батальйон брали містечко з фронту⁴³.

Під час маршу комунікація між батальйонами втратилася. Учасник цих подій, капітан С. Врона, писав: «Близько 400 метрів до Добринова штабні відділи, з якими був командир полку, потрапили під вогонь станкових кулеметів і піхоти українців, і здавалося, ніби потрапили в засідку. Під градом куль полковник Пік наказав негайно зайняти вогневі позиції, використовуючи автоматичні карабіни, натомість технічні відділи кинулися в атаку на Добринів [...] Штабні відділи атакували з великою мужністю, але ніяк не могли пробитися в Добринів, де були, як з'ясувалося, п'ять батальйонів українців [...]»⁴⁴.

Виявилось, що в містечку зупинилися на ніч п'ять українських куренів, котрі відступали перед військами генерала Конажевського. Почалася облога Добринова. Завдяки маневрові, пройшовши місцевими лісами, II-га рота I-го батальйону зуміла вийти на гору Очерет і звідти загрожувала тилові супротивників. Українці боячись оточення, вийшли з міста. Близько 20.00 бойові дії припинилися. Мети, поставленої поляками, було досягнуто. Захоплення Добринова коштувало XX-му пп убитими 3-х солдатів і 1-го офіцера, а також пораненими 32 особи. Противник втратив більше десятка вбитими й аж 600 захопленими в полон. До рук поляків потрапило також 14 кулеметів⁴⁵. Захоплення Добринова стало великим успіхом кампанії, на знак чого в 1924 р. польський уряд вирішив зусиллями жителів Кракова, Бохні, Велички і Бедзина профінансувати пошиття штандарта для XX пп. На його тлі було вишито місця і дати основних битв полку – серед них значився й «Добринів 28 червня 1919 року»⁴⁶.

Польський наступ. Після захоплення Добринова XX-й пп, не вступаючи в контакт з противником, узяв під контроль лінію Золотої Липи і 30 червня відновив через неї міст. Українці почали відступ, що в деяких місцях перетворився на втечу. Того ж дня поляки відбили Бережани, де менш ніж два тижні тому полк пройшов бойове хрещення. Польська армія вирівняла фронт, отримала три дні на відновлення сил, після чого розпочала наступ з метою досягнення лінії Збруча і захоплення всієї Східної Галичини, аж до лінії кордону. Цікаво, що в цей критичний момент військове командування УГА перейшло до генерала Мирона Тарнавського, колишні солдати якого в той час воювали в рядах XX-го пп. Втім заміна командування не принесла українцям відчутних військових успіхів.

2 липня польські війська після короткого відпочинку знову рушили вперед, з другим батальйоном XX-го пп в авангарді. Бойові дії відновилися в околицях височини Бобулинці над переправою через річку Стрипа, яку захищали чортківські і станиславівські курені. Бобулинці не без проблем вдалося захопити завдяки допомозі інших

⁴³ Wrona S. Op. cit. – S. 6–7.

⁴⁴ Wrona S. Op. cit. – S. 7.

⁴⁵ Це видається мало правдоподібним, бо 14-ти кулеметів вистачило б, щоб притримати наступ набагато сильніших підрозділів. Утім, як наводить В. Гуперт, 600 полонених було схоплено на цілому відтинку ведення бойових дій генерала С. Зелінського.

⁴⁶ SAW. – I. 400.258 I, Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”. Działania wojenne. – S. 15–18; Wrona S. Op. cit. – S. 6–8, 22; Hupert W. Op. cit. – S. 100; Albercht J. Op. cit. – S. 25.

підрозділів 3. DP Leg. У цій битві 11 солдатів зазнали поранення. Між 3–12 липня ХХ-й пп перебував у резерві дивізії і не брав участі у воєнних діях. 15 липня після короткого зіткнення полк узяв Іванів і Могильницю, захопивши 60 полонених і 14 возів з продовольством. Протягом наступних двох днів відбувалися тільки незначні сутички. 17 липня в Ракові ХХ-й пп досяг лінії Збруча, де знаходився до 13 серпня, фактично завершивши бойові дії на українському фронті⁴⁷.

Сумним підсумком воєнних дій стали небойові втрати, адже чимало солдатів ХХ-го пп померли від захворювань (польська армія страждала від епідемій, зокрема тифу). Лише впродовж червня – липня 1919 р. через це загинуло щонайменше 17 солдатів⁴⁸.

Обмін в'язнями. Епілогом бойових дій на польсько-українському фронті став обмін ув'язненими, перший з яких відбувся в рамках двосторонньої угоди від 1 вересня 1919 р., а наступний – після домовленості між II Річчю Посполитою, радянською Росією та Україною щодо репатріантів та обміну польських полонених і заручників від 24 лютого 1921 р.⁴⁹. У Кракові вже в квітні 1919 р. підготували список українських ув'язнених, інвалідів, хворих і непридатних до служби, які підлягали обміну. За даними, підготовленими в травні 1919 р., зі списку в'язнів, придатних для обміну, у трьох шпиталях Кракова таких було 30, у лікарні Бельська – 1, у інших місцях – 22 особи⁵⁰. Найповніший список надали з лікарень Вадовіце, де знаходилися на лікуванні 210 ув'язнених, інтернованих і інвалідів, котрі підлягали поверненню на батьківщину⁵¹.

Висновки. Незабаром після досягнення лінії Збруча бойові дії на польсько-українському фронті закінчилися. 28 липня 1919 р. Юзеф Пілсудський видав наказ, у якому він подякував солдатам, вважаючи конфлікт завершеним. 1 вересня було підписано документ про перемир'я. Належність до Польщі Східної Галичини пізніше підтвердили рішення низки міжнародних угод⁵². Але ХХ-й піхотний полк брав участь і в подальшій боротьбі, головно проти більшовиків, яка закінчилася Ризьким миром у 1921 р.

⁴⁷ SAW. – I. 400.2581, *Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”*. Działania wojenne. – S. 15–24; Wrona S. Op. cit. – S. 8; Hupert W. Op. cit. – S. 98–100; Klimecki M. Op. cit. – S. 236–243; Тимченко Р. Назв. праця. – С. 250–268.

⁴⁸ Gładysz A. *Straty 20 Pułku Piechoty Ziemi Krakowskiej w działaniach bojowych w latach 1919–1920* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wrzesien39.pl/historia/straty-wp>, dostęp 8 XII 2015 r.

⁴⁹ Jeńcy polscy w niewoli sowieckiej 1919–1921 / [oprac. T. Wawrzyński] // *Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej*. – 1995. – № 18. – S. 1; Karpus Z. *Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy* / Z. Karpus // *Biuletyn IPN*. – № 7–8 (116–117). – S. 16. Більше див. до теми: Karpus Z. *Jeńcy rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924* / Z. Karpus. – Toruń, 1991.

⁵⁰ SAW. – 20 pp, I. 320.20.20, korespondencja w sprawie jeńców wojennych, świadectwa lekarskie; wykaz inwalidów-ukrainców nadających się do wymiany, Kraków 5 V 1919; wykaz jeńców wojennych przeznaczonych do wymiany jako inwalidzi, niezdolni do służby wojskowej, Bielsko 5 V 1919; wykaz jeńców i internowanych Rusinów inwalidów nadających się do wymiany, b. m., b. d.;

⁵¹ SAW. – 20 pp, I. 320.20.20, korespondencja w sprawie jeńców wojennych, wykaz jeńców i internowanych Ukraińców nadających się do wymiany, b. d.; pismo do DOG Kraków z 3 V 1919; wykazy Ukraińców inwalidów, 13, 14, 16, 17, 27 IV 1919; На одному з документів записано, що включає і прізвища «Русинів з Бесарабії».

⁵² Klimecki M. Op. cit. – S. 240–250.

Додатки

Ordrede Bataille 20 Pułku Piechoty Ziemi Krakowskiej w 1919 r.⁵³

Dowódca płk. Ignacy Pick
Adiutant ppor. Izasław Duda
Lekarz pt. lek. Dr Sołtysik
Oficer łączności pchor. Franc Babirecki
Dowódca I batalionu kpt. Stanisław Wójcik
Dowódca 1. Kompanii ppor. Józef Piątkowski
Dowódca 2. Kompanii por. Stanisław Zawora
Dowódca 3. Kompanii ppor. Henryk Nowak
Dowódca 4. Kompanii chor. Bruno Knezek
Dowódca II batalionu ppłk. Leon Krakówka
Dowódca 5. Kompanii por. Marcin Bagiński
Dowódca 6. Kompanii por. Józef Geronis
Dowódca 7. Kompanii por. Biel
Dowódca 8. Kompanii por. Mirisch
Dowódca sztabowej kompanii ckmppor. Robert Spyt
Dowódca kompanii technicznej ppor. Alfred Konkiewicz
Łączny stan pułku: 38 oficerów, 2236 szeregowych, 268 koni, 71 wozów, 12 kuchni polowych, 24 ciężkie karabiny maszynowe
Batalion zapasowy (Kraków)
Dowódca batalionu zapasowego kpt. Apolinary Klimaszewski
Zastępca dowódcy batalionu zapasowego kpt. Antoni Rzeszowski
Adiutant por. Stanisław Wrona

Переклад з польської Івана Глинчака (Івано-Франківськ, Україна)

The XX-th infantry regiment was a part of Polish army, created in Krakow during 1918–1919 from the Polish soldiers from a former Austro-Hungarian army. The first chief of this regiment was Ignacy Pick. This XX-th infantry regiment included two battalions of the shooters, formed in 1918. The XX-th infantry regiment like a part of the Third Infantry Division Legions of the general Zygmunt Zeliński took part in Polish-Ukrainian war in East Galithia during 18 June – 17 July of the 1919. His battle way lasted since Brzezań over Zolota Lypa river, the offensive and the capture of Rohatyn till the achievement of the line of Zbruch river – the future border of the Second Rzecz Pospolita.

Key words: *East Galithia, Austro-Hungary, infantry, legion, war, regiment, battalion, Lviv, Zbruch.*

⁵³ CAW. – I. 400.258 I, Historja 20. Pułku Piechoty „Ziemi Krakowskiej”. Działania wojenne. S. 8–9; CAW. – DOK V/2, rozkaz DOG Kraków, № 46; CAW. – DOK V/3, rozkazy DOG Kraków, № 67, № 74.

УДК 94(477):94(438)

ББК 63.3(4Укр)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОГРАМИ ПОЛЬСЬКОЇ «СОЛІДАРНОСТІ»
(1981–1989 рр.) ТА НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (1989–1990 рр.):
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

У статті досліджуються соціально-економічні програми польської «Солідарності» та Народного руху України, робиться спроба їх порівняльного аналізу. Висвітлено особливості економічного розвитку Польської Народної Республіки і Української РСР у 1980-х рр. та його вплив на формування програмних засад згаданих суспільно-політичних рухів.

Ключові слова: «Солідарність», Народний рух України, соціально-економічна програма.

Значний інтерес у дослідників викликає діяльність опозиційних комуністичному режимові організацій на території Польщі та України в 1980-х – на початку 1990-х рр. У центрі уваги даної статті – висвітлення соціально-економічних аспектів програм польської «Солідарності» та Народного руху України, а також їхнє порівняння.

Програмні засади цих антикомуністичних рухів розглядалися в публікаціях К. Бжехчина¹, Я. Люшневича², О. Гараня³, Г. Гончарука⁴ та В. Барцьося⁵. Однак зазначена проблема залишається недостатньо вивченою. Крім того, не робилися спроби порівняльного аналізу соціально-економічних платформ «Солідарності» та Народного

¹ Brzechczyn K. O ewolucji solidarnościowej myśli społeczno-politycznej w latach 1980–1981. Studium z filozofii społecznej / K. Brzechczyn. – Poznań : Wyd-wo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2013. – 192 s.; Ejustdem. Program i myśl polityczna NSZZ «Solidarność» / K. Brzechczyn // NSZZ «Solidarność» 1980–1989, tom 2 : Ruch społeczny / [pod red. Ł. Kamińskiego i G. Waligóry]. – Warszawa, 2010. – S. 13–74; Ejustdem. Wolność, Solidarność, Niepodległość – myśl polityczna organizacji «Solidarność Walcząca» / K. Brzechczyn // Idea solidarności w kontekstach filozoficzno-historycznych / [pod red. D. Dobrzyńskiego, A. Wawrzynowicza]. – Poznań : Wyd-wo Naukowe IF UAM, 2006. – S. 223–251.

² Luszniwicz J. Ewolucja koncepcji ekonomicznych liberałów gdańskich na łamach «Przeglądu Politycznego» w latach 1983–1989: na tle ogólnopolskim / J. Luszniwicz // Pamięć i Sprawiedliwość. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2008. – T. 7. – № 2 (13). – S. 179–209.

³ Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України) / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.

⁴ Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія: 1989–1996 рр. / Г. Гончарук. – Видання друге, доповнене. – Одеса : Астропринт, 2014. – 336 с.

⁵ Барцьось В. В. Роль української інтелігенції в розробці і ухваленні соціально-економічної програми на Установчому з'їзді Народного Руху України 8–10 вересня 1989 р. / В. Барцьось // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України» 23–24 жовтня 2008 р. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 278–282; Його ж. Передумови створення соціально-економічної програми Народного Руху України / В. Барцьось // Інтелігенція і влада. – 2008. – Вип. 13. – С. 53–63.

руху України. Все це дозволяє стверджувати, що даний напрям наукових досліджень залишається перспективним.

Перш, ніж аналізувати і порівнювати програми «Солідарності» та Народного руху України, необхідно сказати, що соціально-економічні реалії 1980-х рр. у Польській Народній Республіці та УРСР мали значні відмінності. Спроба колективізації в польському селі виявилась невдалою і протягом усього післявоєнного періоду тут домінувала приватна власність. Іншою специфічною рисою соціальної структури Польщі було збереження прошарку дрібних власників поза сільським господарством. Зокрема йдеться про дрібних ремісників, які працювали у власних майстернях і підприємств, що використовували найману працю. Також існувала група населення, яка займалась організацією приватної торгівлі імпортованими товарами. Спосіб життя і ментальність цих соціальних прошарків були несумісними з тоталітарною дійсністю (наприклад, «зрівнялівка», пріоритет суспільного над особистим і т. д.)⁶. Крім того, на відміну від Польщі, Українська РСР входила до складу СРСР і тільки юридично була суверенною державою. Республіканські органи влади або дублювали рішення відповідних союзних органів, або взагалі діяли за їхньою прямою вказівкою. Ця обставина призводила до того, що розробка планів економічного і соціального розвитку здійснювалась під жорстким контролем центру⁷.

Друга половина 1970-х рр. у Польщі характеризувалася погіршенням економічної ситуації та зниженням рівня життя населення. Суспільне невдоволення призвело у 1980 р. до масового страйкового руху. 17 вересня 1980 р. представники страйкових комітетів з усієї країни створили у Гданську Незалежну самоврядну професійну спілку «Солідарність». Регіональні структури організації користувалися автономією, а їхні представники формували загальнопольську Крайову узгоджувальну комісію (пол. *Krajowa Komisja Porozumiewawcza*)⁸.

Розробкою проекту програми «Солідарності» займався Центр суспільно-професійних робіт (пол. *Ośrodek Prac Społeczno-Zawodowych*) (керівник – А. Вельовеї-ський, заступник – Р. Бугай, а Програмово-консультаційну раду очолював Б. Геремек). Підготований документ під назвою «Напрями діяльності Спілки за теперішньої ситуації в країні. Тези до дискусії» (пол. «*Kierunki działania Związku w obecnej sytuacji kraju. Tezy do dyskusji*») був представлений на засіданні Крайової узгоджувальної комісії 25 лютого 1981 р.⁹. Його автори констатували, що Польща знаходилася в стані глибокої економічної кризи, яка проявлялася, головним чином, у величезній і зростаючій диспропорції між пропозицією товарів і послуг та попитом на них. Називалися причини такої ситуації: 1) перевага виробництва засобів виробництва над виробництвом предметів споживання; 2) прийняття рішень, які не враховували економічної доцільності;

⁶ Каганов Ю. О. Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (70–80-ті рр. ХХ ст.): компаративний аналіз / Ю. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. 20. – С. 284.

⁷ Омарова А. А. Про статус Української РСР до початку перебудови / А. Омарова // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 127. – С. 16–20.

⁸ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 611–617.

⁹ Brzechczyn K. O ewolucji solidarnościowej myśli... – S. 94.

дискримінаційна політика щодо індивідуальних господарств у аграрному секторі; спроби компенсувати неефективність економічної системи і політики за допомогою збільшення іноземних позик; 3) існування командно-розподільчої системи; 4) вплив кон'юнктурних чинників (наприклад, неврожай 1980 р.)¹⁰.

Автори *«Напрямів діяльності Спілки»* висловлювалися за зв'язок економічної реформи з реформою політичного режиму. Відповідальність за впровадження перетворень, на їх погляд, покладалася на державну владу, а *«Солідарність»* мала стежити, щоб реформи привели до покращення життя суспільства. Прямо декларувалося, що опозиція «не буде, однак, висувати власного проекту реформи, вважаючи, що кінцевий вигляд реформи можна визначити за допомогою дискусії над уже існуючими проектами»¹¹. В *«Напрямах діяльності Спілки»* накреслювався характер очікуваних змін. Передбачалося збереження центрального планування, яке мало мати не командно-адміністративний характер, а опиратися на економічні показники. Плани повинні були носити стратегічний, а не оперативний характер і розроблятися на кількарічну, а не на річну перспективу¹². Автори документа підтримували ідею усупільнених підприємств, які мали зберегти самостійність у сфері визначення асортименту продукції і методів виробництва. Такі виробничі установи повинні були спиратись на самофінансування, а зекономлені засоби направляти на вибрані економічні цілі (інвестиції, ремонт засобів виробництва і т. д.). Очікувалося скасування монополії і поява певного ступеня конкуренції виробників. Кінцева модель економіки характеризувалась як планово-ринкова. За такої моделі прагнення до раціоналізації коштів та механізм конкуренції могло привести до того, що менш ефективні підприємства не справлялися б в умовах ринку – тоді одним з методів раціоналізації коштів передбачалися зміни (зменшення) рівня зайнятості. В такому випадку відповідальним за реалізацію «політики повної зайнятості» вважався уряд, який повинен сформувати відповідний фонд для створення нових робочих місць, покриття коштів на перекваліфікацію і переведення осіб в інші галузі економіки¹³. Передбачалося, що різні форми власності (загальнонародна, кооперативна, комунальна та індивідуально-родинна) матимуть однакові правові та економічні умови для розвитку в новій системі¹⁴.

У *«Напрямах діяльності Спілки»* відстоювалася ідея, що «запровадження робітничого самоуправління на усупільнених підприємствах є необхідним елементом економічної реформи». Самоврядування мало бути наділений повноваженнями, які б дозволяли вирішувати питання діяльності підприємства, напрямів виробництва і продажу, сфери інвестицій та поділу доходів¹⁵. Вважалась необхідною участь робітничого самоуправління в призначенні та відкликанні директорів (їх рекомендація або організація конкурсів). Передбачалось чітко розмежувати компетенцію самоврядування

¹⁰ Sprawy gospodarcze w dokumentach pierwszej Solidarności / [wybór, wstęp i opracowanie J. Luszniwicz i A. Zawistowski]. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2008. – T. 1 : 16 sierpnia 1980 – 30 czerwca 1981. – S. 235–237.

¹¹ Brzechczyn K. O ewolucji solidarnościowej myśli... – S. 97.

¹² Sprawy gospodarcze... – S. 238.

¹³ Brzechczyn K. O ewolucji solidarnościowej myśli... – S. 97–98.

¹⁴ Sprawy gospodarcze... – S. 239.

¹⁵ Brzechczyn K. O ewolucji solidarnościowej myśli... – S. 98.

і організацій «Солідарності» на заводах. Профспілка мала захищати передусім інтереси працівників, які отримують заробітну плату, а самоуправління – репрезентувати і відповідати за виробничо-економічні інтереси підприємства¹⁶.

Остаточну програму «Солідарності» було сформульовано під час I Крайового з'їзду делегатів, що проходив у два раунди (5–10 вересня і 26 вересня – 7 жовтня 1981 р.). Вона отримала назву «Самоврядна Річ Посполита» (пол. «*Rzeczpospolita Samorządna*»). Соціально-економічні аспекти програми розробили два тематичні колективи, які очолювали Р. Бугай і Я. Меркель (економічна реформа, робітниче самоврядування) та К. Гьорліх і М. Гервель (соціальна політика). В документі вказувалося, що командно-розподільчий спосіб управління економікою веде до суспільної пасивності, унеможливує раціональне господарювання і є найважливішою структурною причиною соціально-економічної кризи. Здійснити економічну реформу планувалося шляхом поєднання планування, ринку і самоуправління. Базовою одиницею в накресленій системі мало бути «усуспільнене підприємство, яким управляє колектив, представлений радою працівників, а оперативно керує директор, який призначається радою шляхом конкурсу і нею звільняється». Такий заклад володіє засобами виробництва і розпоряджається ними в інтересах колективу й усього суспільства, а у своїй діяльності спирається на принцип економічної ефективності. Центральні державні органи могли б впливати на процес господарювання, використовуючи такі економічні параметри як ціни, податки і кредитні відсотки. Процес планування мав бути усуспільненим – планувалось досягнути цього шляхом публічних дискусій, багатоваріантності та опрацювання громадянських і суспільних ініціатив¹⁷.

Усвідомлювалося, що раціоналізація управління може призвести до поглиблення існуючої економічної нерівності. Визнавалося загальне право на працю. Підприємство, якому загрожувало скорочення робочих місць, повинне було в першу чергу запропонувати своїм працівникам роботу на інших посадах на цьому ж заводі. Зверталась увага на необхідність створення правової бази, що полегшувала б звільненню особам (або тим, які перебувають під загрозою звільнення) працевлаштування поза сектором усуспільненої економіки та закордоном. У програмі «Солідарності» підтримувалась ідея реформування системи заробітної плати шляхом уніфікації надбавок до зарплат, встановлення мінімальної зарплати (на рівні половини середньої заробітної плати), ліквідації акордової системи зарплат і оподаткування «надмірно високих» зарплат. У документі містились вимоги уніфікації принципів призначення соціальної допомоги та запровадження єдиної пенсійної системи¹⁸.

Ідея робітничого самоуправління скоріше була пов'язана з соціалістичною, ніж капіталістичною традицією. Однак у дійсності програма «Солідарності» була несумісною з визначальними рисами соціалістичної економіки, оскільки спрямовувалась на деетатизацію системи власності (хоча не шляхом приватизації, а завдяки запровадженню «самоврядування» в державному секторі), фактичну ліквідацію центрального планування (зводючи його до визначення сценаріїв економічної політики уряду, а не діяльності підприємств) і маргіналізацію центрального управління (завдяки скасуванню

¹⁶ Sprawy gospodarcze... – S. 240–241.

¹⁷ Brzechczyn K. O ewolucji solidarnościowej myśli... – S. 127–132.

¹⁸ Ejusdem. Program i myśl polityczna... – S. 36–37.

командно-адміністративних методів втручання). Та заперечення основ соціалістичної економіки не є рівнозначним підтримці економічного лібералізму і капіталістичного ладу. Ігнорування приватизації, оперування категорією колективного підприємця в особі робітничого самоврядування, передача функцій управління виборним радам працівників, значний рівень суспільної опіки, розмаїті поступки на користь соціалістичної фразеології і т. д., все це – незалежно від вимог самостійності та самофінансування підприємств, а також відповідальності робітничих колективів за рішення органів самоуправління (включно з допуском можливості банкрутства і безробіття) – змушує кваліфікувати програму «Солідарності» як проліберальну, об'єктивно прокапіталістичну, але ще досить далеку від повного і свідомого утвердження економічної свободи та приватної власності¹⁹.

У червні 1982 р. прихильники активніших форм боротьби з комуністичним режимом у Польщі створили організацію «Солідарність, що бореться» (пол. «Solidarność Walcząca»). Її програма базувалася на ідеях суспільного солідаризму, які розвивав К. Моравецький. Декларувалося прихильне ставлення до ринкової системи як найбільш ефективної в економічному плані. Однак зверталася увага на те, що ринок веде також до матеріального розшарування і появи великої різниці між багатими і бідними. Така економіка потребувала б внесення коректив у вигляді прогресивних податків і державних соціальних видатків. У програмі містилися вимоги рівноправності різних форм власності: приватної, кооперативної, самоврядної, акціонерної, комунальної та державної, а також різноманітних форм управління. Програмний документ торкався також проблеми безробіття (невідомої тоді), поділяючи людей на три категорії: 1) тих, що хочуть працювати; 2) тих, що хочуть працювати, але з різних причин не можуть (наприклад, у результаті хвороби, інвалідності або втрати робочого місця); 3) тих, що не працюють, оскільки не хочуть. Принцип солідаризму вимагав надання другій групі осіб повного утримання і допомоги в перекваліфікації і пошуку роботи²⁰.

Друга половина 1980-х рр. позначена пошуками шляхів порозуміння між комуністичним режимом і опозицією в Польщі. 6 лютого 1989 р. у Варшаві почалися засідання Круглого столу, в яких брали участь представники влади, «Солідарності» та римо-католицької церкви. «Солідарність, що бореться» бойкотувала ці переговори. 5 квітня 1989 р. учасники Круглого столу підписали пакет документів, які констатували досягнення політичного порозуміння між правлячою комуністичною партією (та її сателітами) і опозиційними силами²¹. Документ під назвою «Позиція в справі соціальної та економічної політики і системних реформ» (пол. «Stanowisko w sprawie polityki społecznej i gospodarczej oraz reform systemowych») містив перелік перетворень, які планувалося провести: 1) розвиток робітничого самоуправління; 2) вільне формування структури власності; 3) розвиток ринкових відносин і конкуренції; 4) ліквідація залишків командно-розподільчої системи і обмеження функцій центрального планування формуванням економічної політики держави, яка реалізовуватиметься за допомогою економічних інструментів; 5) єдина фінансова політика стосовно підприємств; 6) підпоряд-

¹⁹ Luszczewicz J. Ewolucja koncepcji ekonomicznych... – S. 181–182.

²⁰ Brzechczyn K. Wolność, Solidarność, Niepodległość... – S. 224–235.

²¹ Зашкільняк Л. О. Назв. праця. – С. 644–651.

кування механізмів вибору керівних кадрів на підприємствах критерію професійної компетенції²².

У квітні 1989 р. було розроблено передвиборну програму «Солідарності» для майбутніх червневих виборів. Оголошувався намір працювати в напрямі створення нового економічного ладу, основою якого був би ринок і діючі в ринкових умовах самостійні підприємства. Передбачалося створення правових підстав для «приватизації, або реального усупільнення». Була обіцяна дебіюрократизація економіки. «Солідарність» планувала домагатися, щоб повноваження робітничого самоврядування давали колективам вплив на стратегічні рішення підприємства і робили їх відповідальними за наслідки. В програмі 1989 р. більше місця, ніж у програмі 1981 р., присвячено ринку і приватній власності, які мали стати основними механізмами регуляції соціально-економічного життя²³.

Для економічного розвитку Української РСР у 1980-х рр. було характерним: 1) майже повне одержавлення економіки; 2) загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджалися засобами виробництва республіки; 3) значна кількість нерентабельних підприємств; 4) глибока диспропорція між секторами економіки, які виготовляли засоби виробництва і товари народного споживання; 5) панування командно-адміністративних методів в управлінні економікою і слабе використання економічних важелів; 6) відчуження робітників від засобів виробництва і результатів праці; 7) низька продуктивність праці через фізичне та моральне зношення основних фондів народного господарства. Зазначені чинники сприяли поглибленню соціально-економічної кризи. Спроби реформ, які здійснювалися в другій половині 1980-х рр. з ініціативи генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, не дали бажаного результату²⁴.

На звітно-виборчих партзборах Київської організації Спілки письменників України, які відбувались 1 листопада 1988 р., поет В. Терен зазначив: «Думаю, назріла потреба створити на строго добровільних засадах ініціативну групу письменників на підтримку перебудови, яка б найпершим своїм завданням визначила об'єднання в одну організацію всіх перебудовчих сил у республіці, консолідацію цих сил... Ініціативна група мусить виробити проект спільної програми народного руху за перебудову, і той проект можна буде потім обговорити, доповнити і розширити на спілчанських форумах, на об'єднаному пленумі творчих спілок, надрукувати в республіканській пресі»²⁵. Невдовзі сформувалися дві ініціативні групи: в Спілці письменників України та в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР²⁶. Наприкінці листопада 1988 р. вони

²² Stanowisko w sprawie polityki społecznej i gospodarczej oraz reform systemowych (5 kwietnia 1989 r.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://okragly-stol.pl/wp-content/uploads/2014/04/02_stanowisko_gospodarka_polityka_spol.pdf (дата звернення: 28.06.2016 р.)

²³ Brzechczyn K. Program i myśl polityczna... – S. 70–71.

²⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 499–519.

²⁵ Гарань О. В. Назв. праця. – С. 20.

²⁶ Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 4.

об'єдналися для створення проекту програми Народного руху України²⁷. Пізніше І. Драч у своїх спогадах назвав осіб, які разом з ним брали участь у розробці документа: Ю. Мушкетик, В. Дончик, В. Брюховецький, Б. Олійник і Д. Павличко²⁸.

Проект програми Народного руху України було опубліковано 16 лютого 1989 р. в «Літературній Україні». Значна частина документа стосувалася соціально-економічних питань. НРУ виступав за «перетворення економіки Української РСР у справді соціалістичну, позбавлену деформацій та спотворень», критикував бюрократично-відомчу сваволю в управлінні нею, вимагав економічного суверенітету республіки. Засуджувались «бездумна зрівнялівка та утриманство у взаєминах між республіками та етнічними регіонами», зверталась увага на потребу еквівалентного обміну між ними. Для підвищення продуктивності сільського господарства пропонувалося впровадження орендних форм, а земля могла б «надаватися селянам у довічне користування з правом спадкоємності». НРУ підтримував об'єктивне «визначення рівня життєвого мінімуму», розробку програми компенсації інфляційних процесів шляхом своєчасного і систематичного підвищення доходів населення, надання службових посад за принципом професійної компетенції та на конкурсній основі, поступове переведення житла у індивідуальну власність громадян²⁹.

На Установчому з'їзді НРУ (8–10 вересня 1989 р.) було затверджено остаточний варіант програми організації. В ньому стверджувалося, що економіка УРСР має характерну для колоній структуру виробництва. Вихід із цієї ситуації вбачався у «її переорієнтації з сировинно-паливно-енергетичного напрямку на науковомісткі виробництва, покликані служити задоволенню потреб людини». Засобами реального подолання економічної кризи мали стати ліквідація командно-адміністративної системи та утвердження економічного суверенітету. НРУ висловлювався за рівноправне існування різноманітних форм власності: державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної та змішаної. На відміну від лютневого проекту, вереснева «Програма» містила перелік заходів, реалізація яких забезпечила б економічну самостійність України. В документі зазначалося, що «економічна система Української РСР має ґрунтуватись на методах економічного регулювання». НРУ виступав «як проти неконтрольованого вільного ринку, так і проти бюрократичного антиринкового курсу». Натомість пропонувалося госпрозрахункове господарювання. Декларувалися прагнення самостійного виходу України на світовий ринок та необхідність створення власної банківської системи. В «Програмі» вказувалося на те, що глибоку кризу аграрного сектора економіки не вдасться подолати за допомогою грошових вливань в існуючу колгоспно-радгоспну систему. Тут потрібна була радикальна земельна реформа з метою надати селянину можливість «самоу вирішувати: буде він володіти землею з правом спадкоємності, обробляти свою землю самостійно, чи в рамках колгоспу, чи в якій-небудь іншій асоціації». НРУ вважав «за доцільне використання капіталів, знань та господарливості

²⁷ Мельник І. З історії створення Народного Руху України та відродження «Просвіти» (1988–1991). Спогад / І. Мельник // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 19. – С. 101.

²⁸ Гончарук Г. І. Назв. праця. – С. 17.

²⁹ Програма Народного Руху України за перебудову (проект) // Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого. – С. 3.

українців діаспори та інших зарубіжних громадян з метою подолання кризи української економіки». Пункти *«Програми»*, що стосувалися соціальної справедливості, мало чим відрізнялися від тих, що містилися в лютневому проекті. Крім того, в документі вказувалося, що «всі недобровільні безробітні повинні мати надійний соціальний захист, гарантію отримання праці згідно зі здібностями та кваліфікацією»³⁰.

Проблеми соціально-економічного розвитку знайшли відображення у виступах делегатів з'їзду. Цікавою в цьому плані була доповідь В. Черняка, який вважав, що «зміни в економічній системі неможливі без змін політичної системи», а економічна реформа потребує чіткого правового супроводу. Автор наголошував на важливості плюралізму форм власності та економічному суверенітеті Української РСР³¹. М. Швайка заявив про необхідність ліквідації політичної та економічної залежності від центру³².

На Установчому з'їзді Народного руху України була прийнята резолюція *«Про економічну самостійність Української РСР»*. В ній наголошувалося на взаємопов'язаності політичних і економічних реформ. Засуджувались адміністративно-бюрократичні методи управління. Реформована економіка мала носити ринково-плановий характер. Господарська самостійність республіки уявлялася головним засобом у боротьбі з економічною кризою і стагнацією³³. У зверненні *«До робітників і селян України»* декларувалося: «Ми – за те, щоб селяни стали господарями землі, а робітники – промислових підприємств»³⁴.

Рухівці брали активну участь у роботі Верховної Ради УРСР у складі Народної ради (парламентська опозиція, яка об'єднувала демократичні сили). Завдяки їхній діяльності були прийняті Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) та закон *«Про економічну самостійність Української РСР»* (3 серпня 1990 р.). Ці законодавчі акти несли на собі відбиток програмних засад НРУ³⁵.

Під час Других Всеукраїнських зборів Народного руху України (25–28 жовтня 1990 р.) було внесено зміни в програмні документи організації. В *«Статуті»* з'явився пункт про те, що однією з цілей Руху є «домагатися радикальної перебудови економіки України на засадах економічної самостійності й самоуправління [...] та госпрозрахунку всіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності». Суттєвих змін зазнала *«Програма»*. Подолання економічної кризи пов'язувалося з утвердженням державної незалежності України та її переходом до ринкової економіки. НРУ виступав за роздержавлення, приватизацію засобів виробництва та децентралізацію управління. Вказувалося, що втручання держави в розвиток народного господарства має стати мінімальним. Ухвала *«Про створення економічних кордонів України»* містила ряд вимог до Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР: 1) розпочати підготовку до запровадження

³⁰ Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня. – С. 4–5.

³¹ Співдоповідь Володимира Черняка // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня. – С. 5–7.

³² Барцьось В. В. Роль української інтелігенції... – С. 279.

³³ Про економічну самостійність Української РСР // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовтня. – С. 6.

³⁴ До робітників і селян України // Літературна Україна. – 1989. – 5 жовтня. – С. 7.

³⁵ Підкова І. З. Суверенізація Української РСР: участь парламентської опозиції в створенні й ухваленні Декларації про державний суверенітет України / І. Підкова // Військово-науковий вісник. – 2014. – Вип. 21. – С. 43–49.

національної грошової одиниці; 2) прийняти закон про українську митницю, ввести митний тариф і статут, встановити економічний кордон України з усіма союзними республіками; 3) створити національний банк. Крім того, на Других Всеукраїнських зборах було прийнято звернення «До селян». У ньому йшлося: «Рух виступає за те, щоб ви були володарями своєї землі, самі вибирали спосіб господарювання на ній і розпоряджалися результатами своєї праці»³⁶.

Отже, соціально-економічна програма НРУ базувалася на таких основних постулатах: 1) державний суверенітет і, як наслідок, економічна самостійність України; 2) перехід від командно-адміністративної до ринкової моделі управління економікою; 3) відновлення приватної власності; 4) покращення добробуту і соціальний захист різних верств населення України³⁷.

Радикалізація Руху, що відбувалася протягом 1989–1990 рр., віддзеркалювала радикалізацію поглядів у суспільстві, наростання в ньому антикомуністичних настроїв на фоні погіршення соціально-економічного становища³⁸.

Підсумовуючи все вищенаведене, можна зробити такі висновки. І польська «Солідарність», і Народний рух України пов'язували економічні перетворення зі змінами політичної системи. На початку своєї діяльності ці опозиційні організації схилилися до реформування економіки шляхом поєднання елементів планування і ринку. Пізніше їхні програми еволюціонували. Вихід з кризи вбачався в переході до ринкової економіки. «Солідарність» і НРУ висловлювалися за самостійність підприємств, обмеження державного втручання в їх роботу, різноманітність та рівноправність форм власності. Попри наявність спільних рис, соціально-економічні програми згаданих антикомуністичних рухів містили й значні відмінності. Польська Народна Республіка була незалежною державою, а державний суверенітет Української РСР мав радше декларативний, ніж реальний характер. Тому НРУ акцентував на необхідності економічного суверенітету республіки та звільненні її від диктату союзного центру. Крім того, в його програмі мало уваги приділялося механізму реалізації реформ, а багато пунктів містили тільки обіцянки провести зміни в певній соціально-економічній сфері. Дуже нечітко були сформульовані пропозиції Руху в справі аграрної реформи. Натомість у програмних документах «Солідарності» передбачений детальний механізм втілення економічних перетворень.

The article investigates social and economic programs of polish «Solidarity» and Ukrainian National Movement. It's made the attempt of comparative analysis. The author highlights the peculiarities of economic development of Polish People's Republic and Ukrainian SSR in the 1980s and its influence on formation of program basis of mentioned social and political movements.

Key words: «Solidarity», Ukrainian National Movement, social and economic program.

³⁶ Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, 25–28 жовтня 1990 року : документи / Народний Рух України. Всеукраїнські збори (2; 1990; Київ). – Ньюарк (Нью-Джерзі) : Пролог, 1991. – С. 10–55.

³⁷ Барцьось В. В. Передумови створення... – С. 59–60.

³⁸ Гарань О. В. Назв. праця. – С. 136.

УДК 94(477):94(438)
ББК 63.3(4Укр)63

МИХАЙЛО ГОРИНЬ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ДОБИ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СРСР ЧАСІВ «ПЕРЕБУДОВИ» ТА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

У статті висвітлено роль суспільно-політичної діяльності Михайла Гориня в українсько-польських відносинах доби дезінтеграційних процесів у СРСР часів «перебудови» та за становлення на його руїнах нових незалежних держав. Особливу увагу звернено на неофіційні зустрічі українських і польських політичних та громадських діячів упродовж 80-х рр. ХХ ст. Проаналізовано підтримувану М. Горинем концепцію регіональної інтеграції народів Міжмор'я. Доказано, що його діяльність стала суттєвим чинником для налагодження двосторонніх відносин у період незалежної України.

Ключові слова: українсько-польські відносини, дисидентство, Михайло Горинь.

Українсько-польські відносини досліджують чимало науковців, та незважаючи на це, не повністю вивчена співпраця опозиціонерів двох народів періоду «перебудови», деякими аспектами якої займаються Ю. Зайцев та Х. Чушак. Ще менше присвячено праць внескові окремих осіб у налагодження двосторонніх відносин між обома народами. І якщо роль польських діячів вивчається М. Геніком, то українських – залишається малодослідженою. Відповідно мета і завдання наших студій полягає у висвітленні, за допомогою проблемно-хронологічного методу, діяльності одного із чільних представників українського дисидентського руху, відомого політика, співзасновника Української Гельсінської групи – Михайла Гориня, спрямованої на налагодження українсько-польських відносин у період дезінтеграційних процесів у СРСР часів «перебудови» та за становлення нових незалежних держав.

Процеси, що відбувалися на початку 80-х рр. ХХ ст. у Польській Народній Республіці, підтвердили переконання тієї частини польської еліти, яка вважала побудову демократичної держави неможливою без вирішення зовнішньополітичних питань: «[...] із запровадженням воєнного стану, звичайно, багато хто болісно усвідомив ту правду, що вирішити польську справу без вирішення проблеми імперії [соціалістичного блоку. – Т. Ш.] неможливо [...]»¹. Тому опозиційне середовище шукало шляхів здобуття незалежності Польщі. Звідси різноманіття підходів до геополітичних концепцій: формування коаліції держав, невдоволення поневоленням; федерація цих же держав

¹ «Być może powinniśmy być większymi egoistami [...]» (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ykraińskiej w PRL) // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osaarchivum.org/greenfield/repository/osa:827ef9d1-cd87-4f6e-b033-d30c2f02efa0>.

після розпаду СРСР; орієнтація на Росію; контакти та співпраця між суспільствами чи його частинами².

Відмінним у даний період було становище в радянській Україні. Нечисленні представники опозиції, яких ще донедавна арештовували та піддавали репресіям карального апарату, в часи «перебудови» були звільненні з ув'язнення.

Знову долучившись до громадського життя, вони почали створювати організації, засновані, головню, на культурницьких гаслах, що забезпечувало їм відтак легальне існування. Тільки незначна частина радикально налаштованих колишніх політв'язнів, у тому числі – М. Горинь, виношувала політичні ідеї, ініціювавши згодом створення Народного руху України за перебудову (далі – НРУ). Саме ця частина українського населення встановлювала контакти з польською опозицією, добре розуміючи, що українсько-польське примирення, як влучно зауважує історик М. Добрянський, було «[...] необхідною умовою для того, щоб Україна могла визволитися з-під влади російського імперіалізму, а визволившись – зберегти свою незалежність і свою державу»³.

Та в той час, коли українська опозиція тільки створювала громадсько-політичні організації, польська «Солідарність» уже здобула перемогу на парламентських виборах у червні 1989 р. та ввійшла до складу першого некомуністичного уряду Т. Мазовецького.

Досягнувши успіху у внутрішньополітичному житті ПНР, делегація «Солідарності» в складі восьми осіб прибула на Установчий з'їзд НРУ (Київ, 8–10 вересня 1989 р.), після пленарних засідань якого відбулася неофіційна зустріч радикальної частини НРУ М. та Б. Горинів, Л. Лук'яненка, Є. Сверстюка, В. Чорновола та інших з польською делегацією. «Це була капітальна зустріч – написав згодом В. Мокрий. – Ми розмовляли про те, у якій бік іти Україні. Ми слухали і прямо питали: як вони бачать тепер українську державу, у якій системі їй функціонувати, яке місце України у світі?»⁴.

Під час розмов виникла ідея провести велику зустріч представників двох народів. З польської сторони організувати її доручили Б. Бердиховській⁵. З української ж цим зайнявся М. Горинь. «Пан Михайло в Польщі, – пояснював польський політик та журналіст М. Чех, – мав великий авторитет. Це був дисидент, надзвичайно впливова людина в українській політиці, оскільки був секретарем Руху. Він відзначався [...] абсолютним розумінням значення українсько-польських відносин [...]»⁶. Активність М. Гориня в цьому напрямі можна пояснити і тим, що, ставши у березні 1990 р. депутатом Верховної Ради УРСР, він працював у Комісії з питань суверенітету,

² Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Х. Чушак. – Львів : ПАІС, 2011. – С. 101–102.

³ Dobrianskyj M. W trójkacie polsko-ukraińsko-rosyjskim / M. Dobrianskyj // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osaarchivum.org/greenfield/repository/osa:827ef9d1-cd87-4f6e-b033-d30c2f02efa0>.

⁴ Лоза П. Діяти одночасно по двох боках кордону / П. Лоза // Наше слово. – 2013. – № 8. – 24 лютого. – С. 2.

⁵ «Польща повинна негайно визнати незалежність України»: [розмова з Богумілою Бердиховською / спілкувався Ярослав Присташ] // Український журнал. – 2006. – № 12. – С. 10.

⁶ Лоза П. Назв. прая. – С. 2.

міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, очолював підкомісію зв'язків з українцями, які проживали за межами України⁷.

У М. Гориня було власне бачення українсько-польських стосунків, як це чітко бачимо з розмов у редакціях журналів та газет під час поїздки до Польщі в листопаді 1989 р. Зокрема, в інтерв'ю тижневику «*Tygodnikowi Solidarność*» він запевняв, що українці та поляки повинні співпрацювати один з одним, щоб посісти гідне місце серед європейських народів та при цьому зазначав: «Наші відносини можуть бути добрими тільки тоді, коли поляки на Україні й українці в Польщі почуватимуться, мов у своїй хаті»⁸. Для цього він пропонував досліджувати «білі плями» історії взаємин двох народів, які «сповнені обопільних провин, кривд і ворожості»⁹. Це, на його думку, можна зробити, проаналізувавши українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни та оцінивши діяльність Української повстанської армії, але у двох площинах: «УПА, що бореться з гітлерівським тоталітаризмом та УПА, що бореться з поляками»¹⁰.

В інтерв'ю місячнику «*Res Publica*» український діяч вказав на прикінцеву мету примирення двох народів: «Ми повинні змагати насамперед до такого кшталту польсько-українських відносин, які сприяли б виникненню сильної Польщі й сильної України, бо ж тільки під такою умовою наші країни зможуть уникнути втручання збоку третіх сил, як це вже не раз ставалося протягом історії»¹¹.

Таке усвідомлення потреби двосторонніх відносин частиною польських і українських діячів та входження останніх до Верховної Ради УРСР, внаслідок березневих парламентських виборів, неминуче привели до проведення запланованої зустрічі 4–5 травня 1990 р. у Яблонній біля Варшави. З огляду на важливу роль в організації цього заходу, М. Горинь очолив українську делегацію та провадив програму нарад другого дня¹². Під час засідань він зосередив увагу на вирішенні непорозумінь серед національних меншин: пропонував створити для них умови, «завдяки яким вони почуватимуть себе повноправними громадянами України»¹³, та висловив бажання «щоб і українцям, які живуть за кордоном України та в діаспорі, також було забезпечено такі умови»¹⁴.

Оскільки протоколи зустрічі не велися, українсько-польська конференція була фактично неофіційною нарадою представників двох народів. Адже всі рішення прийняті на ній не мали під собою юридичного характеру і відповідно не могли бути реалізовані. Виняток становить хіба що засудження Сенатом Республіки Польща 3 серпня 1990 р. акції «*Вісла*», проект якої оголосили на зустрічі. А от Декларація про

⁷ Горинь М. Запалити свічу / М. Горинь // Харківська правозахисна група / [упорядник В. В. Овсієнко]. – Х. : Права людини, 2009. – С. 6.

⁸ Чех М. Один із сусідів : [до питання українсько-польських відносин] / М. Чех // Зустрічі. – 1990. – № 1–2. – С. 19.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Течія поволі більшає: [інтерв'ю з головою Секретаріату НРУ Михайлом Горинем] // Зустрічі. – 1990. – № 1–2. – С. 42.

¹² Потічний П. Зустріч українських та польських парламентарів / П. Потічний // Сучасність. – 1990. – Вересень. – Ч. 9 (353). – С. 125.

¹³ Лоза П. Назв. праця. – С. 2.

¹⁴ Там само.

державний суверенітет України майже не отримала підтримки, за виключенням незначної ухвали Сенату 27 липня 1990 р., в якій зазначалося, що «Поляки [...] цілком розуміють той переломний момент в історії України, – сусіда, з яким бажають жити як рівні і близькі собі народи, а також розвивати співпрацю у всьому [...]»¹⁵.

За таких умов побільшало зустрічей українських та польських політиків, більшість з яких, проте, відбувалися на неофіційному рівні. Як згадував М. Горинь : «[...] ставши народним депутатом України, я мав декілька поїздок до Польщі, де розмовляв із тодішнім прем'єр-міністром Мазовецьким, мав півгодинну чисто конфіденційну розмову»¹⁶. Зустрічався в цей період він також із відомим політиком З. Бжезинським, прихильником добрих контактів між Україною і Польщею¹⁷.

Та найчастішими були зустрічі М. Гориня з дисидентом Я. Куронем, які так охарактеризував на шпальтах видання «*Gazeta Wyborcza*» М. Войцеховський: «Його (Михайла Гориня – *авт.*) контакти з Яцеком Куронем започаткували будівництво мосту між новою Польщею й новою Україною, [...] про це нині мало хто знає, тому що все відбувалося без світла камер. Але якби не їхні контакти, не було б такого взаєморозуміння і діалогу між елітами вільної Польщі і вільної України»¹⁸. Варто з критикою поставитися до даного твердження, адже більшість їхніх спільних ідей залишилися на рівні побутових розмов, реальний успіх мали тільки деякі культурно-просвітницькі заходи.

Дещо іншою була політика М. Гориня після розпаду СРСР, коли він став підтримувати концепцію регіональної інтеграції народів Міжмор'я, яка мала стати підготовчим етапом для вступу цих країн до Європейського співтовариства. Однак у той період на позиціях регіональної інтеграції залишалася тільки Конфедерація незалежної Польщі (далі – КНП), яка висувала цю ідею у своїй програмі, ухваленій на III конгресі (Варшава – Краків, 4.02.–4.03.1989)¹⁹. Її лідер Л. Мочульський вважав, що «[...] польсько-українські стосунки можуть бути вирішальними для успіху всієї інтеграційної концепції»²⁰, пояснюючи це тим, що «українці й поляки є найбільшими народами цілого Міжмор'я, складаючи разом близько половини його населення»²¹.

Солідарним з ним був і М. Горинь, який, виступаючи на польсько-українській конференції в Кракові та Крилиці 18–21 лютого 1993 р. з доповіддю «*Український шлях до Європи*», висловився за необхідність інтеграції балто-чорноморської дуги як

¹⁵ Заставний Ф. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах) / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1991. – С. 63.

¹⁶ Державотворення – справа духовна : [бесіда з Михайлом Горинем / спілкувався кореспондент журналу «Україна» Юрій Вівташ] // Запалити свічу у п'ятні (міфи, реальність і наші завдання) : Статті, виступи, інтерв'ю / М. Горинь. – К. : УРП, 1994. – С. 51.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Wojciechowski M. Zmarł słynny ukraiński dysydent Mychajło Horyń / M. Wojciechowski // *Gazeta Wyborcza*. – 2013. – 15 stycznia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wyborcza.pl/1,76842,13214938,Zmarl_slynnny_ukrainiski_dysydent_Mychajlo_Horyn.html.

¹⁹ Генік М. Українське питання в програмах політичних партій у період трансформацій (1976–1991) / М. Генік // *Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. – Івано-Франківськ, 2011. – № 18–19. – С. 329.

²⁰ Мочульський Л. Міжмор'я / Л. Мочульський // *Сучасність*. – 1992. – Липень. – Ч. 7 (375). – С. 98.

²¹ Там само.

третього полюса Європи²². Він наголосив на тому, що «[...] успішне входження України в європейські структури можливе лише за умов щирих добросусідських стосунків з Польщею, які значною мірою залежать від державної політики щодо національних меншин в обох країнах»²³. Також зазначив, що «[...] було б фатальною помилкою обох держав, якби Україні довелося шукати союзників на Заході, оминаючи Польщу. Це стало б ще одною драмою для України і трагедією для Польщі»²⁴.

Реалізувати концепцію Міжмор'я спочатку планувалося на державному рівні, однак ні М. Гориню, ні польській делегації, яка прибула 9–11 лютого 1994 р. до Києва, на чолі із заступником голови Комісії з закордонних справ і головою Політичної ради КНП К. Крулем²⁵, цього зробити не вдалося. Тому вирішено було розпочати співпрацю на партійному рівні. 12 березня 1994 р. КНП, УРП (головою якої з травня 1992 р. був М. Горинь) і ПЗУ (Партія зелених України) підписали договір, за яким ці партії мали сприяти в національних парламентах реалізації концепції регіональної інтеграції²⁶. Згодом 29–30 липня 1994 р. у Києві був створений постійний представницький орган – Ліга політичних партій країн Міжмор'я (далі – ЛППКМ), в який, крім організаторів – України і Польщі, увійшли політичні партії Білорусії, Естонії, Латвії та Литви.

Та вже на III конгресі ЛППКМ (Мінськ, 22–23 березня 1996 р.) об'єднання показало свою цілковиту нежиттєздатність: прибалтійські країни в ній участі не взяли, прийнявши скандинавську позицію²⁷. Білорусія все більше тяжіла до Росії, а Польща взяла чіткий курс на західноєвропейську орієнтацію. КНП та УРП почали втрачати свої позиції в парламентах. Щодо одного з натхненників ідеї Міжмор'я – М. Гориня, то він на березневих виборах 1994 р. не пройшов до Верховної Ради, а 15 березня 1997 р., через конфлікт з елітою УРП, взагалі був виключений з партії. Тому через відсутність підтримки з боку держави, нечисленність прихильників даної концепції, втрату позиції її лідерів та зміну орієнтацій європейських країн ця ідея не могла бути реалізована.

Та попри те, що не завжди ідеї М. Гориня мали успіх, за внесок у налагодження добросусідських відносин двох народів він ще в листопаді 1992 р. був нагороджений польським орденом «*За заслуги*», який вручив йому тодішній президент Польщі Лех Валенса²⁸, а М. Войцеховський, оцінюючи його діяльність, зазначив: «Без нього [М. Гориня – авт.] не було б ні вільної України, ні добрих польсько-українських відносин»²⁹.

Оже, діяльність Михайла Гориня, спрямована на налагодження українсько-польських відносин, поділялася на два етапи. На першому, за часів «перебудови» в

²² Генік М. Інтеграційні процеси Балто-Чорноморського регіону в політичних концепціях польської анти-тоталітарної опозиції / М. Генік // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / [укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин]. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 272.

²³ Горинь М. Український шлях до Європи / М. Горинь // Запалити свічу у п'їтми (міфи, реальність і наші завдання) : Статті, виступи, інтерв'ю / М. Горинь. – К. : УРП, 1994. – С. 60.

²⁴ Там само.

²⁵ Генік М. Інтеграційні процеси... – С. 273.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 274.

²⁸ Ісаєв І. Він проклав місток до польсько-українського примирення / І. Ісаєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/124571>.

²⁹ Wojciechowski M. Op. cit.

СРСР, він брав участь у неофіційних зустрічах представників двох народів, які, не маючи під собою юридичного підґрунтя, справляли незначний вплив на політику ПНР та УРСР. В період другого етапу, після розпаду СРСР, український діяч активно контактував з польськими діячами та партіями, які підтримували концепцію регіональної інтеграції країн Міжмор'я, що майже зразу виявила свою нежиттєздатність. І хоча діяльність М. Гориня мала незначний успіх у даному напрямі, та саме такі контакти українських і польських діячів стали фундаментом для будівництва в майбутньому двосторонніх відносин.

The article describes the role of the social and the political activity of Mykhailo Horyn' in the Ukrainian-Polish relations during the disintegration processes in the USSR in «perestroika» period and during the forming of new independent states. Special attention was paid to the unofficial meeting of Ukrainian and Polish political and public figures in the 1980's. It analyzed the concept of regional integration peoples of Intermarium, which was supported by M. Horyn'. It is proved that the activity of M. Horyn' was the important factor of bilateral relations at the time of independent Ukraine.

Key words: *the Ukrainian-Polish relations, dissidents, Mykhailo Horyn'.*

НАУКОВА ХРОНІКА

Остан Кардаш (Івано-Франківськ, Україна)

CENTRUM STUDIORUM MEDIAEVALIUM

Належно оцінюючи провідну участь авторитетних науковців, академічних установ та науково-дослідних інститутів України в розширенні напрямів студій сучасної вітчизняної медієвістики, її здобуток за останні роки виявився доволі скромним. Дослідження колег із Києва, Львова, Чернівців, Одеси, Харкова, Дніпропетровська та інших міст зводяться, за незначним винятком, до епізодичних, а не системних наукових студій, зважаючи на особливу специфіку міждисциплінарних зв'язків, знання низки іноземних мов, у тому числі – специфічно середньовічних. Написання дисертаційних тематичних робіт і систематична наукова праця останнього покоління вітчизняних медієвістів є доволі рідкісними.

Тому не випадково в умовах становлення української медієвістики з ініціативи доктора історичних наук, професора *Мирослава Волощука* наприкінці 2015 року в Івано-Франківську при кафедрі всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» виник Центр медієвістичних студій. Наукові кадри – це працівники та випускники *Alma Mater*, зокрема молодший науковий співробітник Національного заповідника «*Давній Галич*», асистент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» *Андрій Стасюк*, випускники аспірантури цієї ж кафедри *Андрій Павлюк* та *Сергій Дубчак*, а також студент IV курсу Інституту історії, кандидат філологічних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Коломийського інституту ДВНЗ «*Прикарпатський національний*

університет імені Василя Стефаника» Михайло Ковальчук і співробітник Навчально-наукового центру дослідження історії українського національно-визвольного руху імені професора О. Ю. Карпенка Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Галина Пославська.

Основною метою Центру медієвістичних студій є вивчення середньовічної історії Європи та популяризація знань про цей відрізок людської історії, головню, серед молоді. Робота дослідницького осередку проводитиметься за кількома пріоритетними напрямками відповідно до методик історичної антропології, у центрі вивчення якої – людина в найширшому її розумінні. Відтак працівниками Центру здійснюватимуться дослідження міграційних, переселенських рухів доби Середньовіччя, студіюватимуться ідентичності, персоніфікації, свідомість, ідеї та уявлення, самосприйняття середньовічним населенням себе самого, відтворюватиметься етноконфесійна мапа середньовічного суспільства, проводитимуться міждисциплінарні студії з вивчення середньовічної історії тощо. Особливий акцент у науково-дослідницькій роботі Центру відводиться вивченню історії середньовічного Галича і Галицької землі. Результатом проведення цієї роботи має стати публікація щорічного збірника наукових праць «Галич», а на 25–27 травня 2017 р. у Івано-Франківську і Галичі заплановане проведення Міжнародної наукової конференції серії *Colloquia Russica* «Середньовічна Русь: проблеми термінології».

Окрім публікації періодичних наукових видань, джерел, перекладу в перспективі фундаментальних праць, присвячених середньовічній тематиці, одним із найголовніших завдань працівників ЦМС є активна робота з учнівською і студентською молоддю, клубами історичної реконструкції. З цієї метою планується організація всеможливих наукових конференцій, відкритих лекцій з історії Середніх віків, проведення презентацій тощо. З метою актуалізації уваги до середньовічної історії і розвитку наукової комунікації впродовж першої половини 2016 р. в рамках діяльності Центру першим кроком стало проведення низки публічних лекцій, зокрема – фахівцем ЦМС А. Стасюком на теми: «Католицька церква, Німеччина та Італія у X–XV ст.» (29 лютого, 2 і 10 березня) та «Середньовічний Галич на сторінках писемних джерел XII–XIII ст.» (29 березня), М. Волощук на тему «Дунайські монархії у XI – на початку XVI ст.» (31 березня і 7 квітня), учасниками Клубу історичної реконструкції «Зигмунд» (керівник – Андрій Дембровський) на тему «Становлення та напрями розвитку історичної реконструкції в Івано-Франківську» (5 травня), доктором історичних наук, кандидатом богослов'я, провідним науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (м. Санкт-Петербург) Олександром Мусінім на тему «Напрямки розвитку історіографії історії Середніх віків упродовж XVI – на початку XXI ст.» (19 травня), фахівцем ЦМС С. Дубчаком на тему «Варвари проти Риму: міфи та стереотипи в Античності та сьогодні» (26 травня) та докторантом Інституту історії Польської академії наук у Варшаві Андрієм Живачівським на тему «Українці та українські землі на сторінках архівних документів Османської імперії» (26 травня).

Запрошення на відкриті лекції гостей з інших вітчизняних і зарубіжних вузів має стати на майбутнє доброю традицією в роботі Центру.

Як і кожна академічна інституція, Центр медієвістичних студій спрямований також на проведення дидактичної діяльності, орієнтований на навчально-виховну співпрацю з молоддю та активне її залучення до роботи Центру. Популяризуючи середньовічну історію в сучасному українському освітньому просторі, колектив осередку займатиметься також розробкою навчальних матеріалів, посібників, науково-популярних і спеціалізованих видань з історії Середніх віків для шкіл та вищих навчальних закладів. Не менш важливим є і впровадження магістерських медієвістичних програм та співпраця з іншими схожими науковими товариствами та установами України і Європи.

Робота Центру передбачає можливу організацію для учнів, абітурієнтів і студентської молоді необхідних для середньовічних студій мовних курсів, співпрацю з туристичними центрами, долучення до екскурсійної і музейної роботи, пов'язаної з вивченням середньовічних старожитностей в Україні і за кордоном.

Відтак, без сумніву, можемо визнати оригінальність і перспективність проекту *Centrum Studiorum Mediaevalium*, доволі нетипового серед інших наукових осередків в Україні. Його ж учасникам бажаємо рішучості і натхнення у вивченні середньовічної минувшини.

*Андрій Павлюк, Сергій Дубчак
(Івано-Франківськ, Україна; Краків, Польща)*

**VI МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ *COLLOQUIA RUSSICA*
«РУСЬ І КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: СУСПІЛЬСТВО, КУЛЬТУРА,
РЕЛІГІЯ (X–XVI СТ.)»**

26–28 листопада 2015 р. відбулася чергова, VI Міжнародна наукова конференція з серії *Colloquia Russica*. Цьогорічною темою була «Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)». Організаторами виступили ряд наукових і культурних інституцій м. Кракова, зокрема Ягеллонський університет, Папський університет Яна Павла II, Археологічний музей м. Кракова, Культурна інституція Малопольського воєводства, Історичний музей м. Кракова та Наукове коло студентів істориків Ягеллонського університету. Фінансову підтримку надали Ягеллонський університет, Фонд імені Яна Кохановського, Рада наукових кіл Ягеллонського університету, Фондація «Братняк». Партнерами організаторів виступили Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський університет імені Василя Стефаника», Товариство *Operae liberalis* із Братислави, Центр польсько-російського діалогу та порозуміння з Варшави, факультет *Artes liberales* Варшавського університету і товариства реконструкторів *Wotczina Rarog* і *TYR Hird* з Кракова. Головним координатором конференції був др. Віталій Нагірний з Інституту історії Ягеллонського університету.

У конференції взяли участь молоді, а також досвідчені науковці з України, Польщі, Білорусі, Росії, Словаччини, Чехії, Угорщини, Сербії та Болгарії. Конференція традиційно мала студентсько-професорський характер, що було унікальною можливістю передання досвіду від старшого до молодшого покоління вчених.

Зануритись в атмосферу Середньовіччя допомогло місто проведення – Краків, а точніше його середньовічний центр. Основним місцем проведення був *Collegium Maius* – що від моменту свого будівництва в XV ст. і до кінця XVIII ст. використовувався як навчальне приміщення і був фактичним осередком університетського життя. Пізніше виконував функції університетської бібліотеки, а тепер виступає в ролі Музею вузу.

Перший день засідань розпочався з привітальних слів організаторів та почесних гостей конференції, а також вступної лекції професора Мацея Саямона (Краків, Польща) на тему «*Русь і “Рими” в середньовіччі*». Після її завершення учасники отримали змогу відвідати музей та ознайомитися з його зібранням. Роботу конференції продовжила лекція професора Малгожати Сморгонь-Ружицької (Краків, Польща) про «королівське» місто Київ в XI ст. По її завершенні розпочалися секційні засідання (яких цього дня відбулося п'ять), що по чергово змінювали один одне. Особливе зацікавлення і жваве обговорення викликали доповіді Анни Мадей-Вуйцік з Кракова «*Розваги руських та польських правителів у середньовіччі*» та Юрія Довгана з Івано-Франківська «*Сексуальне життя середньовічної Русі в IX–XII ст.*». Завершився день презентацією пам'яток староруської літератури і їхніх перекладів польською мовою, яку проводила Софія Бжозовска з Лодзького університету (Польща).

Другий день конференції розпочався в конференційному залі Археологічного музею. Тут було проведено одне секційне засідання, а також наукові дебати про «*Західні впливи на середньовічній Русі в X–XIII ст.*». Її учасниками були професори Леонтій Войтович та Ігор Скучиляс зі Львова (Україна), а також Даріуш Домбровський з Бидгощі (Польща). Кульмінацією першої половини дня став показ староруського озброєння із зібрань Археологічного музею, проведений Радославом Лівохом (Краків, Польща), та відвідання виставок музею. Після обіду учасники повернулися до Музею університету, де в залі Бобжинського продовжили свою роботу. Завершився другий день роботи відвіданням музею «Підземелля Ринку», що в центрі Кракова.

Третій день конференції складався з однієї секції засідань та наукової дебати за участю професорів Гієроніма Грالی (Варшава, Польща) та Ігоря Данілевського (Москва, Росія). Тема дебати була «*Руські літописи як джерело до історії культурних контактів Русі із латинським Заходом*». Після завершення дебати відбувся показ староруського озброєння та одягу, представлений реконструкторськими товариствами *Wotczina Rarog* і *TYR Hird*. Останньою подією конференції стала презентація найновіших публікацій з історії середньовічної Русі. На завершення учасники отримали почесні дипломи і з приємними враженнями відправилися у свої країни з очікуванням наступної зустрічі.

Підсумовуючи, зауважимо, що *Colloquia Russica* наразі є одним з небагатьох проектів Центрально-Східної Європи, що має надзвичайно важливе значення для розвитку сучасної історичної науки. Від імені молодих науковців щиро дякуємо організатору – докторові Віталію Нагірному за чудову можливість брати участь у цій конференції. Сподіваємося, що цей проект надалі розвиватиметься і збагачуватиме науковців новими результатами й незабутніми враженнями.

Автори

Бечек Міхал – студент IV курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення – військове мистецтво середньовічної Польщі і Русі, польсько-руські конфлікти в Середньовіччі, найманці на Русі в X–XII ст.

Вуйцік-Мадей Анна – студентка V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Вивчає традицію вживання алкогольних напоїв на Русі, розваги та ігри середньовічних центрально-європейських народів X–XII ст.

Галушка Юстина – студентка V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Досліджує руські сеймики Речі Посполитої на рубежі XVI–XVII ст.

Губчик Домініка – студентка V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення – історія середньовічної Польщі, система покарань в Польщі й на Русі в X–XIII століттях.

Дубчак Сергій – стипендіат Уряду Польщі для молодих науковців (Краків, Польща), фахівець на громадських засадах Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси – релігійне життя та міжконфесійні протистояння у пізньоантичній та ранньосередньовічній Північній Африці V–VI ст.

Кардаш Остап – студент IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин, старший лаборант на громадських засадах Центру медієвістичних студій Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Цікавиться кельтськими старожитностями ранньосередньовічної Європи.

Качор Каміль – студент IV курсу Інституту Історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення – українсько-польські відносини наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., військова історія українського козацтва, біографія гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Клеменський Марчін А. – студент V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові інтереси – історія середньовічної Сілезії, біографія стрелецького князя Альберта, чернечі ордени Сілезії.

Павлюк Андрій – стипендіат Уряду Польщі для молодих науковців (Краків, Польща), фахівець на громадських засадах Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси – франко-лангобардські військово-політичні відносини доби раннього Середньовіччя (VI–VIII ст.)

Пенцяк Кшиштоф – студент IV курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення – військова історія, польські військові формування в період Першої світової та українсько-польської війн, реконструкція польського і руського озброєння в ранньому Середньовіччі.

Соф'як Наталія – студентка V курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує польсько-українські взаємини другої половини XIX ст., вплив на українство польських національно-визвольних повстань.

Сухоручко Володимир – студент III курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує історію козацтва XVII–XVIII ст., зокрема біографію гетьмана Івана Мазепи.

Тарасевич Роман – магістрант V курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає соціально-економічні програми польської «Солідарності» (1981–1989 рр.) та Народного руху України (1989–1990 рр.).

Шелемей Тетяна – студентка IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає український дисидентський рух, його найяскравіших представників та відносини із польськими опозиційними силами кінця XX ст.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
РУСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
<i>Бечек Міхал (Краків, Польща). Польсько-руські конфлікти XII ст.: тактика і методи ведення бойових дій</i>	5
<i>Губчик Домініка (Краків, Польща). Володар і право: засудження на смерть і покалічення в польських та руських наративах до кінця XII ст.</i>	16
<i>Вуйцік-Мадей Анна (Краків, Польща). Чи грали в шахи на Русі та Польщі доби середньовіччя?</i>	22
<i>Клеменський Марчін А. (Краків, Польща). Монастирі августинців-сремітів на Русі та в Сілезії: спроба порівняння фундацій</i>	29
TERRA COSSACORUM ТА РІЧ ПОСПОЛИТА В XVII ст.	
<i>Галушка Юстина (Краків, Польща). Ставлення руських сеймиків до реформованих віровизнань Речі Посполитої упродовж 90-х рр. XVI ст.</i>	37
<i>Качор Каміль (Краків, Польща). Участь козаків у Хотинській кампанії 1621 року на сторінках польських щоденників (мемуарів)</i>	44
<i>Сухоручко Володимир (Івано-Франківськ). Проблеми війни і миру у відносинах між Річчю Посполитою і козацькою Україною (1648 – початок 1654 рр.)</i>	56
УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ В НОВУ Й НОВІТНЮ ДОБУ	
<i>Соф'як Наталія (Івано-Франківськ). Відгуки Січневого польського повстання 1863–1864 рр. у Східній Галичині</i>	66
<i>Пенцяк Кишиштоф (Краків, Польща). XX-й Полк піхоти Краківської землі у війні на теренах Східної Галичини (1918–1919 рр.)</i>	72
<i>Тарасевич Роман (Івано-Франківськ). Соціально-економічні програми польської «Солідарності» (1981–1989 рр.) та Народного руху України (1989–1990 рр.): порівняльний аналіз</i>	82

<i>Шелемей Тетяна (Івано-Франківськ). Михайло Горинь в українсько-польських відносинах доби дезінтеграційних процесів у СРСР часів «Перебудови» та в період становлення нових незалежних держав</i>	91
НАУКОВА ХРОНІКА	
<i>Кардаш Остап (Івано-Франківськ). CENTRUM STUDIORUM MEDIAEVALIUM</i>	97
<i>Павлюк Андрій, Дубчак Сергій (Івано-Франківськ). VI Міжнародна наукова конференція <i>Colloquia Russica</i> «Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)»</i>	99
АВТОРИ	101
ЗМІСТ	103

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Інститут історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (місто Івано-Франківськ) приймає статті до дев'ятого випуску наукового журналу «*Студентські історичні зошити*», проблематика якого охоплюватиме актуальні питання історії України та країн світу.

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виділення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Матеріали необхідно надіслати до **31 березня 2017 р.** за адресами: myrko79@rambler.ru (відповідальний секретар – **Волощук Мирослав Михайлович**) та Dertasiel@email.ua (магістрант Інституту історії, політології і міжнародних відносин – **Андрій Петраш**) або ж подати на диску разом з одним видрукованим примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм, верхнє, нижнє та праве – 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 8–10 сторінок. Мова публікації – українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їх список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт – монографія російського вченого А. Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалося не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Насонов. – СПб. : Алетей, 2002. – С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК та ББК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**

*Інститут історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони: +30506651069, +30981204650, +30966090922

**З повагою
редакційна рада**

Наукове видання

**Студентські історичні зошити
2016. Вип. 7.**

Збірник студентських наукових праць

Літературне редагування
і верстка
Обкладинка

*М. М. Волощук, Г. Ю. Пославська
А. Петраш, А. Носенко*